ЖИТИ ПО-НОВОМУ

ЯРОСЛАВ ГРИЦАК

26-й ПРОЦЕНТ,

АБО ЯК ПОДОЛАТИ ІСТОРІЮ

СЕРІЯ «ЖИТИ ПО-НОВОМУ»

ЯРОСЛАВ ГРИЦАК

26-й ПРОЦЕНТ,
АБО ЯК ПОДОЛАТИ ІСТОРІЮ

ФОНД ПОРОШЕНКА

КИЇВ 2014

Грицак, Я.Й.
26-й ПРОЦЕНТ, або Як подолати історію / Ярослав Грицак. – К.: Фонд Порошенка, 2014. – 136 с. – (Серія «Жити по-новому»).

Передмова Петра Порошенка

ISBN 978-617-635-056-9

Книжка розглядає необхідні передумови для «подолання історії» – цивілізаційного стрибка, який переводить країну на іншу траєкторію історичного розвитку. В Україні, на думку автора, ці передумови якраз створилися, а тому українці отримали новий історичний шанс.

© Фонд Порошенка, 2014
ISBN 978-617-635-056-9

Пам'яті
Богдана Сольчаника
(1985–2014),
одного з Небесної сотні

ЖИТИ ПО-НОВОМУ

Приблизно рік тому ми в колі друзів та однодумців дійшли висновку про неминучість кардинальних перемін в Україні. Тотальна корупція, розграбування багатств країни й здача національних інтересів поставили під загрозу соціальний мир, добробут громадян і саму незалежність. Прикметно, що вже в той час наша оцінка політичних та соціально-економічних процесів в Україні збігалася з думкою переважної більшості наших співвітчизників, які демонстрували найвищі в Європі показники невпевненості в майбутньому та незгоди з тим курсом, яким рухається держава.

Простим і логічним виходом із такої ситуації є зміна влади. Але вітчизняний політичний досвід показує, що самої зміни прізвищ керівників недостатньо для справжнього оновлення країни. Українці вже неодноразово доводили свою здатність протидіяти авторитаризму й повертати владу обличчям до потреб народу. Та згодом найкращі наміри втілювалися в хибні рішення, перемоги змінювалися поразками, а сподівання – розчаруваннями.

Тому, стоячи на порозі нової масштабної кризи національної державності, ми вирішили підійти до питання про зміст майбутніх реформ максимально вдумливо й відповідально. Адже крім волі та бажання перемін, потрібне розуміння, яку країну ми будуємо, яким є загальний план і послідовність цього будівництва, що є головним, а що є другорядним і лише відвертає увагу від принципових речей.

Щоб дати обґрунтовані відповіді на ці питання, маємо вже досить багатий власний досвід, можемо й повинні скористатися напрацюваннями більш успішних країн і порадами провідних експертів і практиків.

Сьогодні в суспільстві є величезний запит на оновлення. При цьому багато хто з наших громадян звикли очікувати відповідних кроків і рішень від влади – людей, яким вони надали мандат довіри. Але ми в Україні вже неодноразово мали змогу переконатися, що ця проста схема не працює. Насправді ми повинні зробити саме суспільство активним учасником реформ, залучити його до вироблення рішень, контролю за їх виконанням.

Влада не просто повинна чути громадян, вона має пояснювати кожну свою дію, радитися з громадянами, переконувати їх, звітувати про свої успіхи та невдачі. У свою чергу, від кожного учасника цього процесу вимагається серйозна внутрішня робота, бо змінити країну – це передусім змінити себе.

Для цього ми повинні зробити стратегію національного розвитку й реформування країни максимально зрозумілою, привабливою і близькою для мільйонів співвітчизників.

Проект оновлення України охоплює широке коло завдань і сфер, які потребують фахової оцінки експертів, політичної апробації, засвоєння на рівні свідомості та психології кожного громадянина.

У серії авторських видань «Жити по-новому» представлено думки й підходи до актуальних суспільних перетворень провідних вітчизняних інтелектуалів, які відгукнулися на виклик національного оновлення.

«Ким бути?» – такий вибір стоїть перед кожною людиною на початку її самостійного життєвого шляху. Знаний економіст Олександр Пасхавер ставить це питання в широкому розумінні для цілого українського суспільства. Він наголошує на тому, що тип економічної організації, як і особливості політичної системи, визначаються у своїй основі значно глибшими чинниками людського співжиття. Серед них ключова роль належить суспільній моралі, а також принципам і цінностям, на яких побудоване життя окремої людини й держави загалом.

Історик Ярослав Грицак доходить таких самих висновків, керуючись, однак, не так економічною, як історичною перспективою. На його думку, стратегія успішного поступу України потребує усунення тих перешкод, що склалися в минулому та обмежують можливості нашого розвитку. Він розмірковує над тим, як українцям вийти зі світоглядних пасток і глухих кутів історичної пам'яті, щоб примиритися з минулим і звільнити в душі місце для майбутнього.

Погляди інших авторів, які дають власні відповіді на виклики сьогодення, будуть представлені в подальших виданнях серії, що вийдуть друком уже найближчим часом.

Петро Порошенко
23 квітня 2014 р.

ПЕРЕ/ДМОВА/СТОРОГА

Цей текст є спробою зробити внесок у дискусію про стратегію розвитку України.

Почну зі старого філософського анекдота часів Ґеґеля. Коли англійця, француза і німця спитати, який на вигляд верблюд, то кожен із них вчинить так:

англієць, як справжній емпірик, спорядить експедицію в Сахару, вполює там верблюда, зробить із нього опудало, поставить його у Британському музеї і скаже: «Якщо хочете знати, який на вигляд верблюд, то підіть у Британський музей – там є опудало верблюда, якого я вполював»;

француз, як справжній моралізатор, вибереться на прогулянку в сусідній Булонський ліс і, не побачивши там ніякого верблюда, оголосить його злісною аморальною вигадкою англійців;

німець, як справжній теоретик, сховається в тиші свого кабінету і буде придумувати властивості верблюда, виходячи з логіки розвитку Абсолютного Духу (натяк на Ґеґеля).

Мені українські дискусії про стратегію розвитку України іноді нагадують німецький випадок із цього

анекдоту. Нам часто пропонують схеми, що нічим не підтверджені, окрім власної фантазії автора. Моя позиція ближча до англійської: як історик, вважаю за свій обов'язок триматися логіки емпіричних фактів та емпіричних схем, максимально уникаючи при цьому моралізаторства й умоглядного теоретизування.

Я спробував звести тут разом тези, розсіяні у моїх попередніх текстах та виступах. Це означає, серед іншого, менш чи більш буквальні повтори – за що прошу вибачення у читачів.

Більшість із того, що я написав тут, не є оригінальним. Я просто переповідаю дані відомих досліджень та праць, компонуючи перші й другі так, щоб це допомагало думати стратегічно. Брак оригінальності не вважаю серйозною вадою. Справді оригінальних ідей у світі не так уже й багато. Здебільшого ми маємо справу з переспівами їх. Багато синтетичних книжок власне так і пишуть: їхні автори подібні до кухаря, який користується чужими рецептами та готовими інгредієнтами. Не важливо, хто придумав рецепти та підготував інгредієнти. Важливо, щоб страва смакувала.

Значна частина моєї аргументації побудована на спрощеннях. Сподіваюся, що не надмірних. Аби якось пом'якшити загрози, що їх несуть такі спрощення, я додавав подекуди слова-перестороги: «правдоподібно», «часом», «здається» в надії, що розумному читачеві цього вистачить.

Іноді я мусив послуговуватися даними й висновками з дисциплін, у яких не є фахівцем. Понад те, навіть коли йдеться про речі, що безпосередньо стосуються мого фаху історика, то далеко не все з викладеного тут я надрукував би у фахових виданнях.

Припускаю, що мої товариші по цеху після цього будуть мене осуджувати, а то й висміювати. На своє

виправдання можу повторити вслід за Адамом Міхніком (теж, до речі, істориком): краще самому ґвалтувати історію, аніж давати їй себе постійно ґвалтувати.

Перший варіант цього тексту з'явився у вересні 2013 р., останній – майже відразу після перемоги Євромайдану. Його називають революцією цінностей – а я планував свою книжку як аргумент потреби ціннісної революції. Тому багато з того, що я писав у вересні 2013 р., гадаю, тепер стало самоочевидним. Якщо так, то можу тільки тішитися: чим швидше цей текст застаріє, тим більше, на мою думку, шансів для України.

26 лютого 2014 р.

РОЗДІЛ І

БАГАТА КРАЇНА БІДНИХ ЛЮДЕЙ

Щоразу, коли дивишся на карту України, не можеш позбутися враження, що з нею, Україною, щось не так. Країна, яка за територією більша від Франції, а за населенням дорівнює Іспанії, за рівнем життя поступається Тринідаду й Тобаго.

Розмір країни, зрозуміло, не має вирішального значення, коли говоримо про суспільне багатство. Інакше мініатюрні Люксембург і Сінгапур не займали б найвищі місця у світових рейтингах розвитку. Але окрім розміру, Україна має ще інші добрі передумови для розвитку. Вона вигідно розташована і лежить на перетині важливих міжнародних комунікацій. Її природа багата й різноманітна, а клімат дає змогу продукувати і зерно, і вино. Недаремно сусіди і мандрівники віддавна описували її як біблійну «землю, що тече молоком та медом».

До старих переваг додаються нові: впродовж останнього століття Україна стала індустріалізованою, а

рівень освіти її населення стрімко злетів угору. А головне – українці, як у минулому, так і тепер, хазяйновиті та працьовиті. Вони вміють виживати практично за всіх умов. Це той капітал, за рахунок якого може збагатитися будь-яка країна. Тільки не Україна.

Хоч би яким довгим чи коротким був перелік українських ресурсів, він приводить до одного й того самого висновку: за багатьма ознаками Україна мала б бути багатою країною, а українці – багатими людьми.

Так думали експерти Deutsche Bank. У 1990 р., на підставі оцінки багатства мінеральних ресурсів, обсягу аграрного виробництва, рівня індустріалізації країни та освіченості населення тощо, вони спрогнозували, що з усіх тодішніх радянських республік найкращі шанси на заможне життя має саме Україна. Цей прогноз був розмножений тисячними накладами у листівках перед українським референдумом 1 грудня 1991 р. Обіцянка нормального життя, не гіршого, аніж у Німеччині чи Франції, була однією з основних причин, чому абсолютна більшість (90%) мешканців України проголосували тоді за українську незалежність.

Українська мрія 1991 р. не здійснилася. Українці за рівнем життя не те що не наблизилися до німців чи французів, але програють порівняння майже зі всіма колишніми радянськими республіками, за винятком хіба що Молдови.

Щось дуже вже пішло не так в Україні після 1991 р. Вона й далі лишається багатою країною. Тільки живуть у ній переважно бідні люди. Кількість тих українців, які живуть у достатку, доволі обмежена. Часом навіть виникає враження, що ми майже всіх їх знаємо поіменно. У кожному разі їх надто мало як на країну з 45-мільйонним населенням.

Парадокс «багатої країни бідних людей» потребує

пояснення. Таких пояснень може бути кілька. Розгляньмо не всі, а тільки основні, котрі вже так чи інакше зазвучали в дискусіях в Україні і про Україну.

ПАСТКА РЕСУРСІВ

Перше пояснення зводиться до того, що режими, які мали контроль над місцевими ресурсами, пограбіжницькому експлуатували їх. Тому в 1991 р. Україна залишилася майже ні з чим. Хто тепер пам'ятає, що Борислав та сусідні галицькі села на межі XIX – XX ст. був третім найбільшим (після американських родовищ та російського Баку) центром видобутку нафти у світі? Однак у Бориславі не видно слідів багатства. Більшість нафтовидобувних компаній були іноземні. Тому їхні прибутки текли не до сусіднього Дрогобича чи навіть Львова, а в основному до Відня та Парижа. У Відні ще можна побачити розкішні будинки, зведені на прибутки від галицької нафти (в одному з них я жив під час відвідин австрійської столиці).

Так само наприкінці XIX – на початку XX ст. Катеринославщина була одним із найбільших і найдинамічніших промислових центрів Російської імперії. Тут видобували й виплавляли метал. Та варто було від'їхати декілька кілометрів від Катеринослава, і в господарствах місцевих селян не можна було знайти й грама заліза. Навіть завіси на дверях і воротах були дерев'яні!

У радянські повоєнні часи Дашава в Західній Україні була одним із найбільших родовищ газу. Збудованими в 1950–1970 рр. трубопроводами дашавський газ через Київ і Брянськ надходив однією віткою до Росії, а другою – до Білорусі та балтійських респу-

блік. Нині, коли Україна так багато переплачує за російський газ, це родовище дуже придалося б Україні. Однак на момент проголошення нашої незалежності дашавський газ, як і бориславська нафта, був уже вичерпаний.

Аргумент про вичерпаність природних ресурсів звучить досить переконливо. Проте економічні історики знають, що багатство природних ресурсів може бути не тільки благословенням, а й прокляттям, бо, по-перше, приваблює завойовників – жадібних та часто бідніших близьких чи далеких сусідів. Розплачуватися ж доводиться місцевому населенню, нерідко своєю волею, а то й своїм життям.

До прикладу: напередодні Першої світової війни українські губернії Російської імперії зібрали близько мільйона пудів хліба. Ця цифра діяла магічно на всі сторони, що воювали, – від австрійського та німецького імперських урядів до російських більшовиків. Володіння Україною, «житницею Європи», було однією із запорук перемог на фронті: голодній армії тяжко воювати. Але без зерна не можна було втримати надійного тилу. Варто нагадати, що лютнева революція 1917 р. у Петрограді, як і революція 1918 р. в Берліні, почалася з хлібних бунтів. Ленін не раз наголошував, наскільки важливим є постачання вугілля з Донбасу та українського хліба для виживання більшовицької влади в Росії. В уяві ж Гітлера Україна мала займати в його майбутній «вічній імперії» таке саме місце, як Індія в імперії Британській, тобто бути головним діамантом в імперській короні. За кілька годин до початку війни з СРСР Гітлер писав до Муссоліні: «Що стосується війни на Сході, дуче, то, звичайно, вона буде сувора. Але ні на мить я не сумніваюся в успіху. Передовсім я сподіваюся, що ми зможемо надовго забезпечити собі спільну базу продовольства

на Україні. Вона постачатиме ресурси, які нам будуть потрібні».

Тому коли ми кажемо, що Україна й українці між 1914 та 1945 рр. зазнали величезних людських утрат, то маємо розуміти, що певною мірою вони були платою за багаті природні ресурси.

По-друге, нафта, газ, вугілля, золото, діаманти дають швидкі й стабільні прибутки. Це часто отруює суспільні відносини, провокує появу мафіозноподібних структур, які перебирають контроль над видобутком. Досить згадати «золоту лихоманку» в Каліфорнії чи видобуток діамантів в Африці. Зрештою українцям не треба далеко ходити – вони мають Донбас. Однак хто думає, що Донбас є унікальним, нехай прочитає Франкові оповідання про галицький Борислав, там побачить багато подібного.

По-третє, природне багатство не сприяє інтенсивному господарюванню. Для чого докладати додаткових зусиль, коли великого врожаю чи високого видобутку нафти або вугілля можна досягти простим, часом навіть примітивним способом? Україна славилася своїм чорноземом. Та на межі XIX – XX ст. набагато бідніші землі Моравії (теперішня Чехія) завдяки новій агротехніці й застосуванню мінеральних добрив давали врожай у 3–4 рази вищий, аніж українські чорноземи! Історики українського господарства твердять, що впродовж декількох століть спосіб обробітку землі на місцевих чорноземах істотно не змінювався.

Небезпеку «ресурсної економіки» добре видно на прикладі СРСР, де в останні десятиліття його існування акцент робився не на розвиткові інноваційних технологій, а на експорті нафти й газу – з усіма відповідними наслідками. Проблемою важкої промисловості сучасної України є не тільки залежність від по-

стачання дорогого російського газу, а й її величезна енергоємність. Більшість вітчизняних підприємств були побудовані за радянських часів, коли газ і нафта були дешеві. Тепер же, коли Україні доводиться платити за газ, і то недешево, частина цих грошей буквально йде на вітер: через стару й недосконалу технологію багато газу витрачається на «обігрівання всесвіту», а не на безпосереднє виробництво кінцевого продукту.

Обмеженість природних ресурсів може стати перевагою, бо спонукає до інтенсифікації виробництва. Переконує в цьому приклад Ізраїлю, Швейцарії, Японії, скандинавських та низки інших країн: їхнє багатство базується не на скупих природних ресурсах, а на модерних технологіях.

Фахівці говорять про так звану ресурсну пастку, коли найбіднішими є власне ті країни, які мають найбагатші природні ресурси. Контролюючи багаті ресурси, можна побудувати навіть великі імперії, якот Іспанську чи Російську. Однак розмір територій і природного багатства не рятував їх. Це засвідчили, серед іншого, їхні поразки від країн бідніших у цьому сенсі, але передовіших технологічно, скажімо, Росії від Японії в російсько-японській війні 1904–1905 рр.

Пояснюючи український парадокс «багатої країни бідних людей», тезу про вичерпаність ресурсів можемо спокійно відкласти. Звісно, природне багатство у певних країнах – як у сусідній Росії чи далекій Саудівській Аравії – може вести до суспільного збагачення. Та невідомо, наскільки довговічного: газове і нафтове щастя дуже мінливе. До того ж за таке щастя, буває, треба розплачуватися політичним режимом, де влада сконцентрована в руках дуже вузького кола еліти, що монопольно контролює прибутки. Навіть якщо ця еліта задля власної безпеки дозволяє кра-

плям власного жиру стікати вниз – тобто ділиться частиною цих прибутків із ширшими верствами населення, – вона неохоче інвестує в модернізацію суспільства. Передусім це стосується високотехнологічних галузей виробництва, де потрібний високий рівень креативності. Як жартував Г'ю Лорі, він радо «бойкотував би російські товари, якби міг пригадати хоч одну річ, яку вони зробили, окрім депресії для всього світу».

Варто ще раз повторити: більшість країн із високим рівнем життя та передовими технологіями досить обмежені у своїх природних ресурсах. Україна не є ані казково багатою, ані фатально бідною. Вона стоїть десь посередині. У кожному разі, її бідність не пов'язана напряму з природними ресурсами. Тому пояснення невдач треба шукати в чомусь іншому.

ПРО СИЛУ І БАГАТСТВО

Іншим можливим поясненням бідності України є те, що впродовж декількох століть вона не мала своєї держави. Держава завжди пов'язана з силою і насильством. Той, хто має силу, здобуває багатство. Захід тому є таким багатим, що від кінця XV ст. зміг заволодіти всім світом. Багатство західних країн побудоване на нещадній експлуатації колоній. Переваги мали старі імперії, як от Великобританська, котрі «першими сіли за стіл». Кожен, хто приходив пізніше, як от Німеччина чи Росія, мусів задовільнятися тим, що залишалося від банкету старих імперій. Країнам же, які прийшли до того столу найпізніше – ті, що самі визволилися з-під колоніального гніту або ж отримали незалежність внаслідок розпаду імперій, як от

Україна – взагалі лишилися одні костомахи. Тому за означенням вони не можуть бути багатими.

Цей аргумент має свою певну логіку. Майже напевно доля Східної Європи склалася б інакше, якби у XIV-XV ст. тут не було зруйнований Київ. До того часу Київ був одним з найбільших міст світу. Після зруйнування він перетворився у мале провінційне місто. Свого колишнього розміру він досяг щойно у середині XIX ст., а столицею знову міг стати лише у XX ст. Цього не було у випадку Лондона чи Парижа: вони хоч і мали свої трагічні моменти, ніколи не переставали бути ані великими, ані столицями. Долю Києва можна порівняти хіба що з Римом. «Вічне місто», котре у часи Римської імперії нараховувало 1 млн. населення, після завоювання і зруйнування у 410 р., змогло відновити свій статус столиці у 1871 р., а в наступні десятиліття знову стало мільйонним містом.

Геополітика, як і природа, не терпить пустоти. Як тільки на певному просторі зникає велика держава, символом величності якої є головне місто, центр влади, – сюди вливаються звідусіль чужі сили, які будують своє багатство на експлуатації місцевих природніх і людських ресурсів. Історії Рима і Києва, Італії й України служать цьому переконливими прикладами. Відповідно, Італія (за винятком її Півночі) довго залишалася бідною країною, а Україна є такою досі.

Однак ролі загарбництва не варто перебільшувати. Якщо подивитися на список найбагатших країн (див. таблицю нижче), то побачимо у них багато країн – як от Сінгапур, Південна Корея, Фінляндія, Швейцарія, – історії котрих ніколи не були пов'язані з завоюваннями. Серед них є країни, які, як й Україна, здобули незалежніть аж у XX ст (як от Ірландія). Старі імперії – Великобританія та Франція – посідають не надто високі місця. Особливо показовою є відсутність

Таблиця 1.
Найбагатші країни світу (з більше аніж $30 тис. ВВП на душу населення, за даними Міжнародного валютного фонду, 2013)

Ранк	Країна	ВВП на душу населення
1	Катар	98,814
2	Люксембург	78,670
3	Сінгапур	64,584
4	Норвегія	54,947
5	Бруней	53,431
6	США	53,101
—	Гонконг	52,722
7	Швейцарія	46,430
8	Сан-Марино	44,480
9	Канада	43,472
10	Австралія	43,073
11	Австрія	42,597
12	Нідерланди	41,711
13	Швеція	41,188
14	Ісландія	41,000
15	Німеччина	40,007
16	Тайвань	39,767
17	Кувейт	39,706
18	Ірландія	39,547
19	Данія	37,900
20	Бельгія	37,881
21	Велика Британія	37,307
22	Японія	36,899
23	Франція	35,784
24	Фінляндія	35,617
25	Ізраїль	34,770
26	Бахрейн	34,584
27	Південна Корея	33,189
28	Багами	32,036
29	Саудівська Аравія	31,245
30	Нова Зеландія	30,493
31	Італія	30,28

Джерело: http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_(PPP)_per_capita.
Примітка: хоча Гонконг зараз є частиною Китаю, він включений у список заради порівняльної перспективи, як окрема країна до 1997 р. – сам Китай посідає 93-у з усіх 187 позицій (для порівняння: Польща посідає 49-е, Росія – 58-е, Україна -107 місце).

у цьому списку найстаріших й одних з найбільш загарбницьких імперій – Іспанії й Португалії: вони розгубили своє багатство впродовж декількох століть. Ба більше: можна сказати, що деякі колишні колонії стали багатими завдяки приналежності до багатої імперії – як от Австралія, Канада чи Нова Зеландія у випадку Великобританської імперії, – але не можемо привести такого прикладу серед колишніх іспан-

ських чи португальських колоній. Так чи інакше, груба сила рідко коли конвертується у багатство, а тим більше – у довготривале багатство.

ПРОБЛЕМИ З ІДЕНТИЧНІСТЮ

Друге пояснення стосується національного питання. Порівняння «щасливчиків» і «невдах» серед колишніх комуністичних країн показує, що найчастіше до перших належать країни з однорідно-етнічним населенням: Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина. Навряд чи нинішня пост-комуністична Польща була б такою економічно успішною, якби вона залишалася в кордонах, що їх мала до 1939 р. – тобто з численними українською, білоруською і литовською меншинами на Сході, німецькою – на Заході та євреями повсюди.

Україна в кордонах 1991 р. нагадує міжвоєнну Польщу. Тому вважають, щоб Україні стати успішною, вона має стати однорідніше. Їй треба позбутися найбільш проблематичних територій – Криму на Півдні, Донбасу на Сході або, навпаки, Галичини на Заході. Якщо ж цього не вдасться зробити, то населення цих територій треба асимілювати. Відповідно до цієї логіки, Україна буде успішною лише тоді, коли стане етнічно однорідною.

Але твердження про залежність успіху від однорідності є радше гіпотезою, аніж тезою. До того ж гіпотезою, яка справджується на дуже обмеженій кількості країн. Більшість із них за волею долі є сусідами України: Польща, Чехія, Словаччина, зрештою, Угорщина, якби вона була успішнішою. Українці, дивлячись на сусідів, помилково сприйняли цей виняток за норму.

Статистика показує, однак, що етнічно однорідною пересічно є лише кожна десята країна. Україна потрапляє у міцну середину (кожна п'ята країна), де титульна нація становить 75–89% населення.

Загальновідомо, що багато з-поміж економічно розвинутих країн мають високий рівень однорідності. Та маємо і протилежний приклад – заможних країн, котрі є етнічно неоднорідними (США, Великобританія, Швейцарія) або навіть поділеними (Бельгія, Іспанія, Італія). Ба більше: одним із молодих економічних тигрів є Індія, яка розділена не лише національно, мовно, релігійно, а навіть кастово.

Тому аргумент про брак етнічної однорідності навряд чи можна вважати переконливим. А надто основним, коли говоримо про причини українського неуспіху. Статистика і соціологія показують відносно високу не лише «об'єктивну» (за даними перепису), а й «суб'єктивну» (декларативне бажання місцевого населення ототожнювати себе з цією країною та її інтересами) однорідність українського суспільства. У 2005–2009 рр. три чверті населення України вважають себе патріотами України, дві треті готові воювати за неї, більш як половина відчували гордість за те, що є українцями.

Від початку 1990-х рр. мешканців України періодично перепитують, як би вони голосували, коли б повторити референдум 1 грудня 1991 р. Результати коливаються, але в межах стійкої норми: переважна більшість проголосувала б за українську незалежність (див. графік 2). Нація, як писав класик, є щоденним референдумом. Якщо застосувати цю тезу до України, то очевидно, що впродовж останніх двадцяти років українці послідовно показують і доводять своє існування як нації, яка хоче жити власним життям.

Графік 2.
Динаміка середньорічної чисельності прихильників незалежності України в 1991–2010 рр. та на початку 2011 р. (у відсотках населення від 18 років)

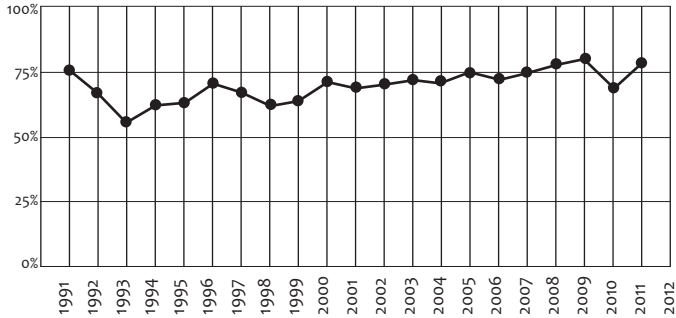

Джерело: Хмелько В. Є. Суверенітет як загальнонаціональна цінність: соціологічний аспект (http://old.kiis.com.ua/pub/2011/sverenitet.pdf). Дані за 2012 р. див.: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=320.

Такого очевидного бажання більшості не було ще під час березневого референдуму 1991 р., коли за незалежність України голосували переважно галичани. Прагнення жити власним незалежним життям народилося зовсім недавно, якщо підходити з історичними мірками, – від грудня 1991 р., але воно залишається незмінним, незважаючи на всі політичні й економічні кризи, які спіткали Україну від того часу.

Україна має проблеми зі своєю ідентичністю. Проте ці проблеми не загрожують її буттю як незалежної держави. Вони є хворобою, але хворобою не смертельною. Щоб краще зрозуміти це, варто ще раз звернутися до польської паралелі. За 20 років своєї незалежності (1919–1939) міжвоєнна Польща пережила вбивство одного президента (1919) та один державний (1926) переворот. На її східних окраїнах розви-

вався потужний український націоналістичний рух, що ставив собі за мету розвал Польщі та здобуття української незалежності й час від часу влаштовував замахи на польських можновладців. На відміну од міжвоєнної Польщі, в часі двадцяти років української незалежності живі всі чотири українські президенти, включно з останнім, скиненим. Щобільше: усі вони прийшли до влади в результаті відносно вільних і відносно демократичних виборів (відносно, якщо міряти східноєвропейськими, а не західноєвропейськими мірками). До останнього часу – до перемоги Євромайдану – на російськомовних Сході та Півдні не появився російськомовний відповідник, який би своєю силою та популярністю нагадував Організацію українських націоналістів та Бандеру з україномовних «кресів» міжвоєнної Польщі. Навпаки, найближчі кандидати на такого «російського Бандеру», лідери виборчих симпатій російськомовних мешканців України – Кучма та Янукович – ішли не «від Києва», а «до Києва».

Україна колеться, але не розколюється. Попри свою мовну і релігійну різноманітність та сильний регіоналізм політично вона являє собою відносно стабільну спільноту. Такого парадоксального висновку дослідники дійшли ще на початку 1990-х рр. Подальші події, включно з політичною кризою 1994 р. та революціями 2004 р., не давали серйозних підстав для перегляду цього висновку.

Революція 2013–2014 рр. показує, що Україна починає колотися лише тоді, коли цього починає планомірно, систематично і агресивно домагатися Росія. Саме звідти найчастіше чуємо останні двадцять кілька років, що Україна приречена на розкол. І що взагалі, українці і росіяни – це одна нація. Отже, за логікою «кожній нації – держава», мають бути одною держа-

вою. Однак, як видно, Україна вистоїть і це випробування. Принаймні, опитування останніх місяців чітко показують, що більшість мешканців країни, включно з південними і східними областями, хочуть жити самостійним життям.

У кожному разі Україна виконує мінімально доконечні політичні умови для відносно стабільного розвитку. Тому коріння українських проблем треба шукати деінде, а не в етнічному складі чи національній ідентичності її мешканців.

ІСТОРІЯ МАЄ ЗНАЧЕННЯ

Українські проблеми закорінені в минулому. Це той чинник, якого не брали до уваги експерти Deutsche Bank. Його важко враховувати, а тим більше підраховувати, бо він невидимий, як повітря. Та він важливий для життєдіяльності. Як і кожне суспільне явище, його складно означити, однак можна описати.

Один із найбільш відомих прикладів наведено у книжці американського політолога Роберта Патнама «Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії». Автор вивчав хід і вплив італійських реформ регіонального самоврядування. Початковою точкою було рішення італійського уряду в 1970 р. віддати частину своїх повноважень п'ятнадцятьом новоствореним регіонам. Усі регіональні уряди були скроєні за подібним лекалом і всім були надані однакові стартові умови, включно з бюджетуванням.

Минуло двадцять років і виявилося, що на Півночі Італії впровадження самоврядування увінчалося успіхом, тоді як на Півдні воно зазнало фіаско. Пат-

нама зацікавило, що стоїть за успіхом чи, відповідно, невдачею? Чому в Північній Італії місцеві регіональні уряди і зовнішнім виглядом, і поведінкою службовців схожі на модерні офіси, де ефективно і вчасно ухвалюють рішення, де діє чіткий графік праці та прийому відвідувачів? І чому в Південній Італії, навпаки, проблемно навіть знайти потрібний офіс, а якщо знайдеш, то швидше за все побачиш там пустий стіл, оскільки місцеві чиновники зазвичай не сидять на роботі. До того ж вони здебільшого не відповідають на телефонні дзвінки та листи, а коли їм погрожують звільненням, знаходять захист у впливового родича чи друга дитинства.

Як й експерти Deutsche Bank у випадку СРСР, Патнам пробував шукати відповіді на ці питання у «твердих даних» – у тому, що можна порахувати і порівняти. Ці дані, однак, не давали пояснення. Тому він дійшов висновку, що важливими є не ті відмінності, які витворилися тепер, а ті, що мають історичне коріння, тобто відмінність в історичних траєкторіях Півночі і Півдня Італії.

Середньовічне минуле Північної Італії позначене боротьбою між Папою та імператором за так зване право інвеститури – право призначати місцевих єпископів. А де б'ються двоє, користає третій. Цим третім були вільні міста-республіки, церковні братства, автономні університети й цехи – всі ті інституції та структури, які ми тепер вважаємо історичним прообразом громадянського суспільства. Співпраця між членами цих інституцій була умовою їхнього виживання – як мінімум та спільної вигоди – як максимум.

Південна Італія натомість рухалася іншою історичною траєкторією. Вона мала давню традицію монопольної влади, котра мінялася залежно від зміни загарбників – Візантії, арабів, норманів чи пізніше

Іспанії та Австрії. Відсутність другої сили унеможливлювала шанси на появу третьої. Тому коли північні італійці виросли на громадян, південні аж до об'єднання Італії у 1861р. залишалися переважно підданими.

На думку Патнама, минуле є тим чинником «х», який великою мірою визначає успіх чи невдачу реформ. І проявляється він через соціальний капітал – норми поведінки, котрі вироблялися в минулому впродовж тривалого часу. Для майбутнього суспільства цей соціальний капітал навіть важливіший за реальний (грошовий) капітал. У його основі лежить наявність чи відсутність анонімної довіри, тобто довіри до інституцій, а не тільки до родичів чи друзів.

Це саме те, що характеризує Північну Італію, і ця характеристика склалася історично. Натомість у Південній Італії така довіра майже завжди особиста, як, скажімо, у великих родинах чи кланах (не забуваймо, що мафія виникла у Південній Італії, і її голова називається «хрещеним батьком»).

Цей висновок провокує до того, щоб застосувати його до України, яка подібно до Італії теж дуже поділена регіонально. До того ж, східнохристиянський світ («русский мир») у своїй багатокультурній спадщині має ту саму візантійсько-норманську суміш, що й Південна Італія, а відмінність між громадянами і підданими відносно добре описує відмінність між українцями по обидві сторони австро-російського кордону на межі XIX та XX ст.

На початку 2000 рр. за методом Патнама було проведено порівняльне дослідження Вроцлава і Львова. Воно показало, що всередині України відмінність між Львовом і Донецьком могла видаватися дуже великою. Проте вона меркнула, щойно перетинався польсько-український кордон на Захід: за своїм соці-

Графік 3.
Індекс зіткнення з корупцією. Добровільні хабарі

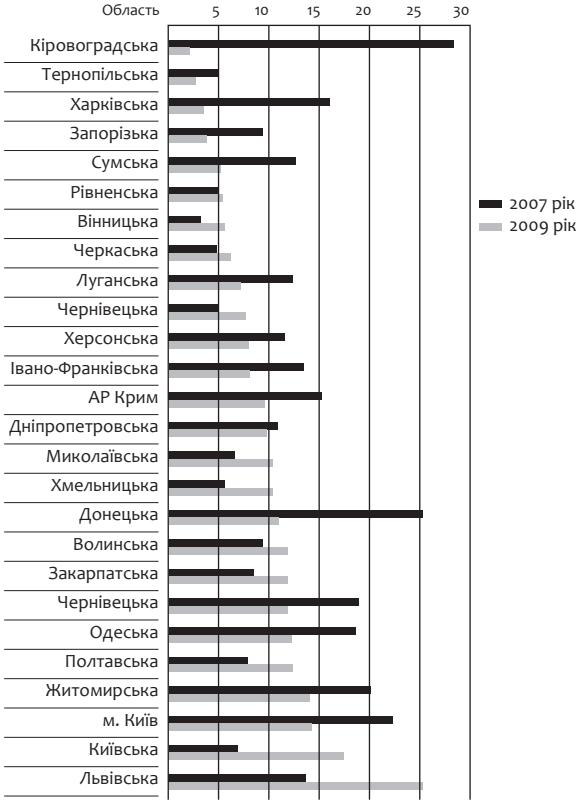

Джерело: Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень 2007–2009 рр. (http://www.acrc.org.ua/ua/reports/report-and-research/all/stan-korupcziyi-v-ukrayini-porivnyalnyj-analiz-zagalnonaczionalny10-doslidzhen-20072009.html. Це ж саме дослідження з оновленими (2011 р.) даними http://uniter.org.ua/data/block/corruption_in_ukraine_2007-2009_2011_ukr.pdf).

альним капіталом Львів мав далеко більше спільного з Донецьком, аніж із Вроцлавом. Як у Львові, так і в Донецьку населення виявляло низьку довіру до

засобів масової інформації, політиків та державних чиновників.

У свій спосіб це підтвердило у 2007 – 2009 рр. дослідження корупції в Україні (див. графік 3): одні з найвищих показників корупції з використанням особистих зв'язків мали Донецька та Львівська області, хоча, на думку експертів, Львівська область мала б бути ближчою до зразка Північної, а не Південної Італії.

Порівняльне дослідження показує чітку залежність: корупція пов'язана з бідністю. І то в обернено пропорційний спосіб: що вища корупція, то бідніше суспільство (див. графік 4). Корупція пов'язана з соціальним капіталом (силою чи слабкістю клановородинних зв'язків), тобто має історичне коріння. Тому шукаючи відповіді на питання про нашу бідність, варто більше уваги звернути на наше минуле.

Графік 4.
Корупція та індекс гуманітарного розвитку

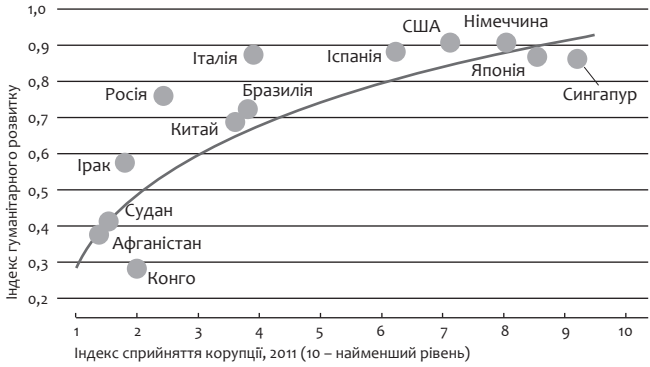

Джерело: Corruption and development, The Economist December 2, 2011 (www.economist.com/comment/1297401). Пояснення: чим нижчий показник на горизонтальній осі, тим вища корупція, чим вищий показник на вертикальній осі, тим вищі стандарти життя.

ПОТРЕБА ПРАВИЛЬНИХ ПИТАНЬ

Джон М. Кейнз, один із найбільших економістів сучасності, твердив, що «вивчення історії є доконечною попередньою умовою для визволення розуму». Українські історики вже більш як сто років змагаються з українським минулим. Нагадаю, що перший том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського починався цитатою зі Святого Письма: «Пізнайте істину, і вона визволить вас» (Ін. 8:32). Та хоч би скільки українські історики пізнавали історію, вона їх не визволяла. Причина не була у їхній слабкості чи невмінні критично подивитися на своє минуле. Просто в умовах, коли існування українців як окремої нації заперечували, а про них, за словами Нормана Дейвіса, писали як про поляків чи росіян, коли вони робили щось добре, а як про власне українців – лише тоді, коли вони робили щось зле, вітчизняні історики змушені були вирвати українську історію з тіні російської чи польської й надати їй самостійної вартості.

Назагал їм це вдалося. В українській історичній науці варто виокремити досягнення академічної школи так званих реалітетників, котрі після війни на еміграції зайнялися «передумуванням України» – пробували тверезо і критично підійти до минулого. В їхньому доробку найважливішими, як на мене, є три тези.

Перша: основна відмінність між Україною і Росією полягає не стільки в мові чи етнографії, скільки в різних політичних традиціях, зокрема у відмінному типові стосунків між державою і суспільством.

Друга: незалежна Україна постане не з національно-визвольної революції (як на це сподівався на еміграції Бандера і його прихильники), а з еволюції СРСР та

Радянської України, з усіма відповідними позитивними й негативними наслідками.

Третя: «реалітетники» активно пропагували нову модель української нації – нації, котра постане не на основі однієї мови чи культури, а зі спільної політичної волі більшості мешканців України жити незалежним життям. Умовно кажучи, ця модель була ближча до американського зразка, ніж, скажімо, зразка польського, тобто полі-, а не моноетнічна.

Ці три тези були сформовані тоді, коли здобуття української незалежної держави здавалося утопією. Однак вони спрацювали, коли Україна стала незалежною. Тепер же, коли вона існує й укоренилася на карті світу та у свідомості більшості населення, питання не в тому, як здобути і втримати українську національну державу, а в тому, як зробити її нормальною.

Отже, маємо нове питання. Та відповіді історики (і не тільки) шукають у старих координатах. Ці старі координати визначаються так званою національною парадигмою, тобто таким способом писання й думання, коли в центр усього ставиться нація й національні ідентичності. Це є той спосіб думання, який виник і став нормою в XIX ст. спочатку в західній європейській історичній науці, а згодом поширився і в Східну Європу. В українському випадку національну парадигму найпослідовніше і найуспішніше застосовував Михайло Грушевський (тому її нерідко називають «схемою Грушевського»). Нею керуються не лише більшість українських істориків, а й наші національні демократи, включно з Віктором Ющенком за його президентства. Відповідно до цього способу думання, оскільки все у сучасному світі крутиться навколо нації, щоб стати сучасними / нормальними, треба збудувати чи добудувати націю. Крах Ющенка

був спричинений не тільки його особистісними якостями. Ведмежу послугу йому зробила власне ця національна парадигма.

В Україні нація вже збудована. Щоправда, не за тим зразком, який вимріяли собі національні демократи чи мешканці Галичини, тобто не за «польською моделлю». Та добудовувати українську націю тепер – це така сама трата енергії, як обігрівання космосу у випадку українських промислових гігантів. Подібно до цих гігантів **українську націю треба не добудовувати, а модернізувати**. А це потребує радикального виходу за межі національної парадигми.

Марк Блок уважав, що єдиною справжньою історією є глобальна (світова) історія. Тобто якщо передумувати Україну далі, то її варто порівнювати не лише з ближчими чи дальшими сусідами, як це робили досі українські історики (тобто писати за формулою «Україна між Сходом і Заходом»), а й з усіма країнами, які мали подібні проблеми після розпаду імперії чи падіння авторитарних режимів, скажімо, з Індією, Іспанією чи Південно-Африканською Республікою.

Глобальна історія є порівняно молодою цариною історичної науки. Проте в ній уже витворилися певні традиції й певні дискусії. Серед цих останніх найбільш дотичною до нашої теми є «велика дебата» (Great Debate). Вона точиться навколо питання, яке найбільше нас цікавить: чому одні нації бідні, а інші багаті? Чи є в цьому розподілі на бідних і багатих якісь закономірності? І якщо так, то чи усвідомлення цих закономірностей може допомогти подолати відсталість і бідність окремих країн – таких, як Україна?

РОЗДІЛ II

КОРОТКА ІСТОРІЯ СВІТУ: БІДНІСТЬ ЯК НОРМА

Застосування масштабу глобальної історії приводить до першого, хоча й не зовсім очевидного висновку: **в минулому бідність була нормою, а не винятком**. Це норма суспільств, де природа панує над людиною, а не людина над природою. Відповідно людська екзистенція в таких суспільствах залежала від примх природи. Вродив добрий урожай – був спокійний і ситий рік. Неврожай через спеку, дощі, сарану тощо прирікав на напівголодне існування. Смерть була банальним явищем. Окрім регулярних природних катастроф, епідемій і воєн, люди вмирали від хвороб, які тепер лікуються відносно легко.

Умовно такі суспільства називають традиційними. Умовність полягає передусім у тому, що у принципі кожне суспільство має свої традиції, без них воно просто не може існувати. Тому коли говоримо «традиційне суспільство», то маємо на увазі не сам факт

наявності в ньому традицій, а спосіб, у який ці традиції передаються від старшого до молодшого покоління. Цей спосіб усний і особистий. Скажімо, щоб навчитися орати, у традиційному суспільстві не треба закінчувати школи, молода людина навчалася цього в батька чи (якщо батька нема) в старшого родича, працюючи з ним разом у полі.

Тісний особистісний (неінституційний) характер стосунків підсилювався сімейною солідарністю: ти можеш не любити свого родича, але в разі біди конче мусиш прийти йому на допомогу. Сім'я забезпечувала простір виживання, і чим більша сім’я, тим більше шансів вижити. Крім кровних родичів, сімейні узи поширювалися й на некровних, скажімо, хрещених батьків новонародженої дитини (кумів), на допомогу котрих можна було розраховувати у скрутну годину. Самі сім'ї створювалися не з любові, а з розрахунку; кому з ким жити найчастіше вибирали не молодята, а батьки; одружувалися усі, окрім осіб з важкими фізичними вадами; холостяцтво та розлучення не толерувалося.

Традиційне суспільство є глибоко віруючим. Усе життя, його уклад, поняття добра, справедливості тощо відповідає уявленню його мешканців про світ потойбічний. У ньому панує культ тяжкої фізичної праці, що підносилася майже до статусу богоугодної: того, хто не працював фізично, вважали поганим вірянином. Цими неробами є «пани», котрі стоять на стороні диявола. «Панами» не конче були поміщики. Ними могли бути чиновник, сільський учитель чи студент, бо інтелектуальну працю в багатьох традиційних суспільствах не мають за працю взагалі. Від панського зла і зіпсованості добрих християн захищає монарх, який є намісником Бога на землі.

Звідси – культ «доброго імператора» чи «доброго

царя». Політичною обгорткою традиційного суспільства були «старі режими» – монархії й імперії.

Ці суспільні норми вважалися непорушними. Тих, хто їх порушував, жорстоко карали. Традиційні суспільства були закритими й характеризувалися високим рівнем ксенофобії, що цілком зрозуміло: кожен чужинець ніс потенційну загрозу для внутрішньої солідарності.

Так само ці суспільства не толерували змін і навіть боялися їх. Зміни загрожували традиційному укладу життя, що як-не-як завдяки родинній солідарності уможливлював виживання. Тому традиційне суспільство задивлене у минуле. Воно має сильний міт «старих добрих часів» чи «золотого віку»: в минулому нібито все було краще. Відповідно певну зміну лише тоді толерувалося чи приймалося, коли вона ототожнювалася з поверненням до минулого.

МОДЕРНІСТЬ ТА ЇЇ ОБІЦЯНКИ

Протилежним до традиційного суспільства є суспільство модерне. Кожна його риса є ніби зворотним відображенням чи запереченням традиційних рис: якщо традиційне суспільство є малописьменним і релігійним, то модерне – світським (секулярним) й освіченим; тяжка фізична праця в ньому поступово замінюється механізованою і/або інтелектуальною; на місце монархій приходять республіки, на місце імперій – національні держави; великі сім'ї витісняються сім'ями малими, що будуються переважно на любові; збільшується кількість людей, які відкладають шлюби на пізніший час, розлучаються, а то й зовсім не одружуються і т.д., і т.п.

Найкраще суть цих змін можна описати на прикладі еволюції самих термінів «модерний» і «модерність». Вони походять від латинського «modo» (недавно). Слово появилося не в класичній, а в так званій вульгарній латині, досить пізно, у VI ст.н.е., тобто вже після того, як перестав існувати античний Рим. Час походження важливий у сенсі змісту: слово «модерний» вживалося як протиставлення до старих, античних часів і мало негативне значення. Подібно до того, як вульгарна латина була низькоякісною версією класичної латини – мови Цицерона, Верґілія, Горація й Овідія, – так і «модерний» використовувалося на позначення всього, що мало гіршу якість порівняно з тим, як було «за добрих старих часів». «Модерна людина» тоді означало приблизно те саме, що тепер «новые русские» чи «нові українці».

Це значення слова «модерний» збереглося протягом наступного тисячоліття. Перелом намітився в XVII–XVIII ст., під час дискусії між письменниками «античниками» і «модерністами», що велася у Британії та Франції. Перші твердили, що вершинні

Графік 5.

досягнення людського духу належать грецькій і латинській цивілізації. Другі насмілювалися не погоджуватися. Можливо, казали вони, Гомер, Платон чи Верґілій і далі є неперевершеними в галузі красного письменства, але Коперник, Кеплер, Ґалілей, Декарт і Ньютон своїми науковими відкриттями залишили далеко позаду Арістотеля, Архімеда та Птолемея.

Наукові відкриття від часів Ньютона посипалися лавиною (див. графік 5).

Їх можна описати формулою «все більше, і більше, і більше – і все швидше, і швидше, і швидше». **Це і є формула модерності, або, як кажуть, історичного поступу: модерність – доба швидких змін, і, що головне, ці зміни оцінюються позитивно.**

У такій оцінці є багато слушного. Модерні відкриття та технології поступово унезалежнили людське життя від примх природи. Ніщо не говорить про це так виразно і переконливо, як зростання середньостатистичного показника тривалості життя. Якщо від часів Христа до часів Наполеона він становив 25 років, то за століття (1800–1900) зріс до 40, а ще за століття (1900–2000) – до 60 років. У міру звільнення від сил природи і зниження смертності стрімко зростала чисельність населення. Ба більше: відповідно до формули модерності зростала швидкість цього зростання. Щоб подвоїтися, населенню всієї земної кулі потрібно було спочатку 200 років (1650–1850); пізніше – відповідно 100 (1850–1950) і 50 (1950–2000). Наступного подвоєння можна чекати вже тепер, між 2000–2025 рр., тобто за 25 років.

Модерність несе в собі обіцянку змін на краще, зокрема подолання бідності. У модерні часи бідність перестає бути природним станом суспільства, а сприймається як стадія в його розвитку, котру можна подолати. Лозунг «Модернізуйся або гинь!» став ніби

бойовим кличем «нових людей» – політиків й інтелектуалів, які, в обгортці різних «ізмів» (лібералізму, націоналізму, соціалізму та ін.), пропонують рецепти модернізації своїх країн та народів. На відміну від античної й середньовічної літератури, у творах сучасних авторів – від французьких просвітників до поляка Болеслава Пруса, росіянина Івана Тургенєва чи українця Івана Франка – ці «нові люди» є образами наскрізь позитивними, кимось на зразок новітнього перевтілення Геркулеса чи Прометея.

Модерність, однак, має свій зворотний бік. Зокрема, чим далі ми йдемо від традиційного суспільства, тим більше втрачаємо те відчуття тепла і захищеності, що його давала велика родина. Життя модерної людини часто позначене відчуженням і холодним індивідуалізмом. Майже в кожній сучасній національній культурі є напрям чи угруповання авторів, які оплакують занепад традиційного суспільства, як-от «почвенники» в російській літературі. Та навіть вони по-справжньому не хотіли б повернутися назад у ті умови, де життя голодне, бідне і коротке. Як злостиво жартували про українських поетів, їхні біографії діляться на дві частини: у першій вони роблять усе, щоб вирватися з села, а в другій вони оплакують те, що втратили. У добу швидких змін треба затратити надто багато зусиль, щоб бодай залишатися на місці. А щоб повернутися назад – і поготів.

МОДЕРНІЗАЦІЯ ЯК ВЕСТЕРНІЗАЦІЯ

Перехід від традиційного до модерного суспільства вважають найбільшою подією у світовій історії. Цей перехід не був одномоментним. Модерність

поширювалася подібно до вірусу під час епідемії: спочатку жодне суспільство не було модерним, потім такими стали одне чи кілька, а тепер бажанням стати модерними заражені всі чи майже всі. **У цьому полягає власне логіка глибинних змін: те, що спочатку видається випадком чи винятком, із часом стає нормою.**

Пандемічний характер модерності заважає визначити, де вперше з'явився її вірус. На цю роль претендують Північна Італія, Нідерланди, Франція чи Англія. Проте неважко побачити, що всі ці країни належать до одного цивілізаційного довкілля – західнохристиянського (католицького і протестантського) світу, який тоді, у момент початку епідемії, ототожнювався з Європою.

Іронія полягає в тому, що перед початком модернізації Європа була найменш імовірним кандидатом на роль модернізатора. За рівнем життя населення вона була бідним континентом. Символом багатства для тогочасних європейців була Азія, передусім Індія. Та дістатися їм туди було тяжко. І то не тільки через великі відстані. Водні шляхи там контролювали мусульманські країни, тож Індійський океан був таким собі внутрішнім ісламським морем. Християнська Європа була не лише бідна, а й слабка, і програвала у воєнному протистоянні з мусульманськими народами та кочовими племенами Сходу. Піднесення Заходу й поступове захоплення ним усього світу почалося допіру з відкриттям Америки – котру Колумб відкрив у 1492 р. випадково, щукаючи альтернативного і, як він думав, коротшого шляху до Індії.

Якщо говорити про те, котра з країн була найбільш імовірним кандидатом стати батьківщиною модерності, то на цю роль претендував тодішній Китай. Життя у «піднебесній імперії» було відносно спокій-

ним і досить ситим. Китайських чиновників обирали на підставі знань і вмінь, а не зв'язків: щоб стати чиновником, треба було скласти відповідний екзамен. Цей принцип *меритократії* в Європі почали застосовувати щойно в XIX ст. Френсіс Бекон основними символами модерного світу назвав компас, порох і друкарський верстат. Проте всі ці три винаходи існували в Китаї задовго до появи в Європі. Китайці споряджували в далекі мандри свій флот для вивчення чужих країв, так експедиції Мінґа у 1405–1433 рр. досягли навіть Аравійського і східного узбережжя Африки.

Однак не китайці, а саме європейці відкрили Америку. Хоч Австралія і Нова Зеландія значно ближчі до Китаю, ніж до Англії, їхні теперішні мешканці говорять англійською, а не китайською мовою. Найсучасніші багатоповерхівки в Китаї будують не за зразком своїх пагод, а за зразком американських хмарочосів. Утім навряд чи ці хмарочоси коли-небудь постали б на берегах Гудзону, якби туди не приїхали переселенці з Англії. Знову ж таки, цим переселенцям не було б там де взятися, якби Колумб не відкрив Америки.

1492 рік можна вважати початком модерності. Зрозуміло, вибір саме цього року умовний. Залежно від того, про які зміни чи які землі говоримо, часом відліку можна було б запропонувати промислову революцію XVIII ст., Французьку революцію 1789 р. чи навіть Першу світову війну 1914–1918 рр. Оскільки масові й швидкі зміни спостерігаються впродовж кількох століть, то правомірно сказати, що кожне покоління мало свою модерність. Тому вибір будь-якої з перелічених дат так чи інакше буде по-своєму сенсовим.

Що стосується 1492 р., то цей вибір має свій глибокий символічний сенс. Він дає змогу звести разом три різні, але взаємопов'язані процеси: модернізацію,

вестернізацію («піднесення Заходу») та глобалізацію. В результаті наукових відкриттів і технологічної революції материки й континенти, розділені до Колумба неперехідними океанами, пустелями й горами, стали контактувати тісніше між собою політично й економічно. І вся ця глобалізація відбувалася під знаком домінування західної цивілізації.

Це стало можливим завдяки тому, що модернізація конвертувалася у воєнну перевагу. Падіння Константинополя в 1453 р. було останньою перемогою мусульманських володарів над християнськими. Від вигнання арабів з Іспанії в тому ж таки 1492 р. та перемоги 1683 р. у Відні хвиля мілітарних перемог починає рухатися у зворотному напрямку. Відтоді й аж до середини XX ст. Захід упевнено осідлав цю хвилю, перетворивши більшість заморських країв у свої колонії чи змусивши відкритися для експорту своїх товарів та своїх впливів ті країни, котрі довго опиралися західному тискові, – Японію і Китай.

Мілітарний бік модернізації історики часто ігнорують. Вони воліють говорити й писати про будівництво залізниць, фабрик і заводів, відкриття шкіл та університетів, формування інтелігенції і модерних націй, виникнення парламентаризму, появу партій, упровадження виборчого права і т.д. – усього того, що становить хоч і драматичний, зате привабливий бік модернізації. І мало хто зосереджується на темному, мілітарному. Насправді ж, **модернізація провадилася найчастіше з військових міркувань й охоплювала передусім воєнну промисловість.** Для окремих історичних регіонів, де більшість населення залишалася поза впливом фабрик чи університетів, – як-от у Східній Європі, – дві світові війни й пов'язані з цими війнами революції та репресивні режими стали наймасовішим вторгненням модер-

ності у місцевий традиційний світ українських сіл чи єврейських штетлів (містечок). Щобільше: вони привели до майже повного зруйнування їх. Обидві війни спалахнули не у відсталих Азії чи Африці, Північній чи Південній Америці, а у Європі – історичній батьківщині модерності.

ПОСТ-МОДЕРН ЧИ ПОСТ-МОРТЕМ?

Після двох світових воєн і майже 500 років свого домінування Європа втратила нарешті свій мілітарний запал. На зміну піднесення Заходу приходить, як вважають багато експертів, занепад. Його найпершим провісником став повоєнний розпад західних імперій та розвал колоніальної системи у 1960-ті рр. Як часто буває, початки занепаду збіглися з точкою найвищого піднесення. Порівняно з попередніми десятиліттями, шістдесяті – найзаможніше десятиліття в історії Заходу. Появилося перше покоління, котре не знало, що таке голод, війна чи економічна криза. Ще недавно предмети розкоші, як машини, телевізори, холодильники тощо, стали загальнодоступними для більшості.

Модерність вступила у свою пізню, зрілу стадію. Деякі теоретики навіть вважають, що ці зміни є не так ознакою зрілого модерного суспільства, як початком цілком нового, постмодерного суспільства. Однією з його визначальних рис є поява нового типу індустрій – так званих сервісних індустрій, де основний продукт виробляється не фізичною і навіть не механізованою працею. Сучасними символами сервісної індустрії є комп'ютерні технології, google, соціальні мережі. Зрозуміло, що комп'ютерний світ є

лише вершиною айсберга тих радикальних змін, які глибоко трансформували світ за останні два десятки років. Уже тепер кажуть, що перехід від модерного до постмодерного суспільства за своїми наслідками і масштабами можна порівняти з переходом від традиційного до модерного суспільства. Та оскільки ми живемо тільки на перших стадіях цього переходу, його неможливо поки що узагальнити чи передбачити наслідки.

Хвиля змін охопила не лише Захід, а й Радянський Союз. За своїми темпами розвитку радянська економіка в 1960-х рр. давала підстави думати, що СРСР дожене й навіть пережене Захід. Однак не так сталося, як гадалося: радянське економічне піднесення 1960-х не переросло у сталий розвиток. Навпаки, від 1970-х ситуація погіршувалася, аж поки на межі 1980-х – 1990-х СРСР не розвалився під тягарем власної неефективності.

Падіння комунізму й кінець холодної війни дали надію, що минуле з його бідністю та війнами нарешті буде подолано. А, отже, у світі запанує нарешті стабільність і добробут. Певною мірою ці надії справджуються. Ми є свідками загального, хоч і проблематичного, руху всього світу від бідності до багатства. Як написано у звіті за 2010 р. Програми розвитку ООН (United Nations Development Programme), «назагал життя у країнах, що розвиваються, нині є більш подібним – принаймні коли йдеться про показники здоров'я й освіти – до життя в розвинутих країнах, аніж 40 чи навіть 20 років тому».

Утім надії на загальний добробут справджуються лише почасти. З одного боку, майже всі країни з часом починають жити краще. З іншого – розрив між бідними і багатими країнами не зникає, а поглиблюється. **До країн із високими стандартами**

життя нині належить лише 15% країн, у яких проживає 25% усього населення світу. Більшість із них належать до західної цивілізації. Ці країни були багатшими вже в XIX ст. й залишилися такими у XX ст. (див. графік 6) Вони володіють чимось таким, що називається сталим розвитком, тобто відповідають тим очікуванням й обіцякам, що пов'язують з модернізацією.

Сталий розвиток, очевидно, не означає безупинний розвиток. Захід теж пережив розруху, спричинену двома світовими війнами, зазнав декількох економічних криз до і після того. Однак після кожної

Графік 6.
Окремі країни, що рухаються за траєкторією сталого розвитку (дані ВВП на душу населення, $)

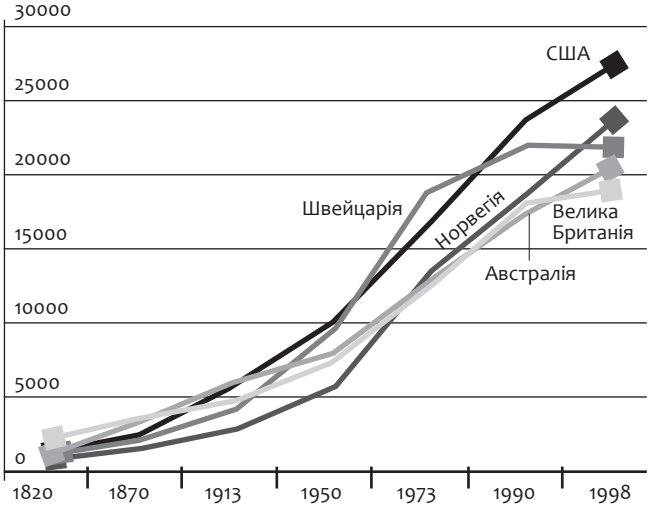

Джерело: А.А. Аузан, А.Н. Архангельський, П.С. Лунин, В.А.Найшуль. Фонд «Стратегия 2020». Доклад культурные факторы модернизации. Москва, Санкт-Петербург, 2011, с. 17. Автори цієї доповіді користалися з результатів дослідження: A. Maddison. The World Economy: A Millennial Perspective. OECD, 2001.

політичної чи економічної кризи він повертався на траєкторію благополуччя. У країнах сталого розвитку на один поганий рік припадає чотири добрі. Натомість у більшості країн ця пропорція становить 1:3 і нижче.

Інакше кажучи, країни багатого клубу мають вбудований механізм, який після кожного збою системи дає можливість повернутися на рейки сталого зростання. Решта 85% країн із 75% населення світу цього механізму не мають. Вони можуть в окремі періоди демонструвати дуже високі темпи зростання, особливо на ранніх етапах модернізації. Проте вони не досягають сталого розвитку. Багато з них пробують вступити до «клубу заможних». Однак поки що мало кому це вдалося. Цей клуб є досить закритим. Якщо не брати до уваги нафтові країни, то в повоєнні роки ввійти в цей клуб вдалося лише п'ятьом: Гонконгу, Південній Кореї, Сінгапуру, Тайваню та Китаю (див. графік 7).

За останні 20–25 років від часу падіння комунізму ми є свідками, як цей успіх намагаються повторити Естонія, Польща, Чехія, Словаччина. В останнє десятиліття цьому клубу кинули виклик країни БРІКу: Бразилії, Росії, Індії, Китаю (віднедавна до цього списку додають ще Південну Африку). Правдоподібно, у найближчі десятиліття Китай стане найбільшою економікою світу. Та кількісні показники не конче означають якісні зміни. Жодна з чотирьох країн БРІКу за рівнем життя населення і близько не стоїть до відповідних показників «клубу 25%». Навпаки, швидкі темпи зростання значною мірою пов'язані з їхніми дешевими ресурсами, зокрема з дешевою робочою силою. У кожному разі про сталий розвиток їх говорити ще надто рано.

Модернізація здійснила свою обіцянку змінити життя на краще. Але вона зробила це наполовину: на

Графік 7.
Розвиток п'яти країн – «азіатських тигрів»
(дані ВВП на душу населення, $)

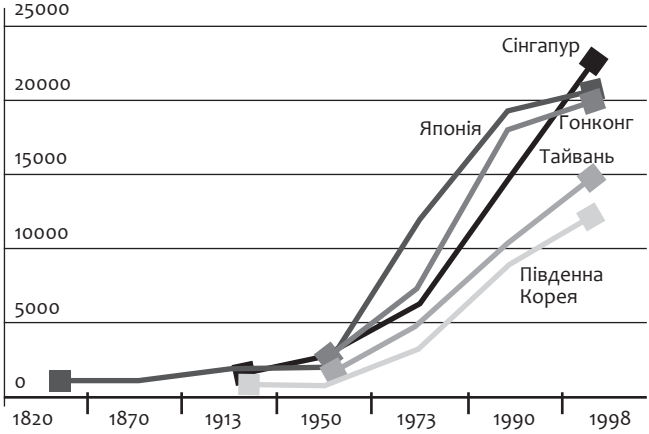

Джерело: те саме, що й у графіку 6.

майже кожен позитивний аспект модернізації можна навести негативний. Життя стало безпечнішим, але появилися нові небезпеки і вони набувають глобального характеру. Нам обіцяли «кінець історії» з її кризами та війнами, а вона, ця історія, не закінчується. Модерні технології ще ніколи не сягали таких висот, однак модернізація в найближчі 20–25 років загрожує глобальною катастрофою через вичерпаність природних ресурсів.

Недавно світ переступив ще один важливий поріг: на межі «нульових» 2000-х у структурі світового населення міське стало переважати над сільським. Цей показник вважається одним із найвірогідніших критеріїв завершення модернізації в масштабах цілого світу. Але ніщо, мабуть, не вказує так виразно

на суперечливий характер модернізації, як факт: значна частина міського населення, особливо світових метрополій, живе у нетрях і злиднях.

Ми дійсно вступили у добу пост-модернізації – модернізації, яка продовжується і розвивається, але яка все більше свідома своїх суперечностей та обмеженостей. Ці суперечності й обмеженості вимагають розв'язання. Але кожна країна має розв'язувати відповідно до свого стану розвитку. Для одних це як вийти з проблем, які творить багатство з його культурою споживання, для інших – вийти з проблем, пов'язаних з бідністю.

РОЗДІЛ III

ПОШУКИ СЕНСУ СЕРЕД НОНСЕНСУ

Історія завжди була й лишається набором розрізнених, часто хаотичних і майже завжди суперечливих процесів. Завдання істориків та фахівців суміжних дисциплін – знайти в цьому нонсенсі певні сенси.

Пошуки такого сенсу у випадку модернізації привели до двох класичних теорій. Першу найчіткіше сформулював Карл Маркс. Суть цієї теорії найкраще передає цитата з його «Капіталу» (1867): «Країна, промислово більш розвинута, показує менш розвинутій країні картину її власного майбутнього». Відповідно до цієї логіки тодішня промислова розвинута Великобританія показувала, яким буде в майбутньому не лише менш розвинута Німеччина, а й зовсім відсталі, як на ті часи, Росія чи Китай. Підставою цієї логіки була віра (чи, краще сказати, гіпотеза), що у світовій історії найважливішу роль відіграє

економічний чинник. Розвиток модерної економіки рано чи пізно приведе до усунення всіх перешкод на її шляху та до утвердження заможного життя у масштабах цілого світу.

Ця теорія має багато різних видозмін. Той факт, що одним із її основоположників був Маркс, не означає, що вона є виключно марксистською. Її дотримується також Міжнародний валютний фонд, і вона покладена в основу так званого Вашинґтонського консенсусу. Основним у ній є спосіб думання, відповідно до якого модерність уявляється як широка магістраль, по якій від пунтку «А» (традиційне суспільство) до пункту «Б» (модерне суспільство) рухаються всі без винятку країни та суспільства, – і всі вони рано чи пізно досягнуть кінцевої мети.

Ця теорія здобула популярність у повоєнні роки, коли розпадалися старі – Британська та Французька – імперії й новопосталі країни Азії та Африки дістали шанс на самостійний розвиток. Тепер, коли їхня незалежність вимірюється 50-ма і більше роками, бачимо, що їхній самостійний розвиток не конвертувався у сталий розвиток. Подібну ситуацію спостерігаємо у випадку більшості колишніх радянських республік.

Невдачі більшості країн Азії, Африки і Східної Європи підірвали довіру до логіки Маркса. У 1970–80 рр. деякі марксистські й постмодерністські критики проголосили теорію модернізації мертвою. Бідність і багатство, твердили вони, мають не історичний, а геополітичний характер. В основі поділу на багатих і бідних лежить домінування Заходу (the West) над рештою (the Rest) світу. Заможні західні країни, скориставшись зі своїх мілітарних переваг, кілька століть експлуатують решту країн, загнавши їх у резервацію бідності. Відповідно теорія модернізації є не що інше, як дим, що його Захід пускає в очі цій решті, споку-

шуючи її перейняти свої норми, а водночас – своє домінування. Тому подолати бідність можна, лише покінчивши з домінуванням Заходу.

Тим часом логіка критиків теорії модернізації схожа на логіку тих, кого вони критикують: ключ до суспільного щастя є один. Розходження в основному стосуються питання про те, у чому полягає цей ключ – в усуненні репресивних режимів, подоланні капіталізму чи домінуванні Заходу. У кожному разі він має служити універсальною відмичкою для всіх суспільств без винятку.

Альтернативну теорію модернізації сформулював Макс Вебер. У книжці «Протестантська етика і дух капіталізму» (1904) він пов'язував появу модерної цивілізації (чи, точніше кажучи, капіталізму) з постанням протестантизму. Оскільки модерність зародилася в одних суспільно-культурних умовах, то він ставив питання, чи можна її перенести і прищепити країнам, де цих умов дуже бракує або немає взагалі. Сам Вебер мав сумніви, чи його рідна Німеччина зможе стати успішним прикладом модернізації, оскільки значна частина німецьких земель, на його думку, ніколи не проходили через «тяжку школу» аскетизму, властиву протестантизму. Це було те, що він ненавидів у своїй країні й у самому собі.

З часу появи книжку Вебера багато критикували, зокрема через те, що її висновки слабко підтверджувалися емпіричним матеріалом. Чимало істориків, економістів і політологів згоджуються, що Вебер міг помилитися в інтерпретації й деталях. Але він порушив правильне питання: усі хочуть мати модерність, але не всі можуть її мати. Принаймні в тому обсязі, в якому вони її хочуть. Бо «мати чи не мати» залежить не виключно від волі модернізаторів, а ще й від культури, яку їхні суспільства дістали у спадок.

Автори, які поділяють веберівський аргумент, модифікують його в різний спосіб. Одні поширюють його з протестантства на все західне християнство. При цьому звертають увагу на той факт, що зі всіх світових релігій тільки католицька має теологію: ані православні, ані конфуціанці чи буддисти не мають свого Томи Аквінського. Це, вважають вони, не було випадковістю: західне християнство наполягало на тому, що Бог наділив нас розумом для того, аби ми могли цим розумом краще Його пізнавати. Західнохристиянська «віра у розум» і послужила тим етосом, без якого не можна уявити собі Колумба, Декарта чи Ньютона. Без нього ми й далі жили б у світі астрологів й алхіміків, але не астрономів та хіміків; у нас не було б університетів, банків, залізниць, класичної й сучасної музики; багато жінок помирало б під час пологів і багато дітей не доживало б до п'яти років – тобто у світі, в якому більшість країн і народів жили перед 1800 роком.

Іншою модифікацією веберівського аргументу є поширення його на країни з конфуціанською традицією. Після Другої світової війни деякі з цих країн показали справді подиву гідний прогрес. Ще один варіант тези Вебера поширюється на культуру, котру найточніше описує формула «WASP» – white, Anglo-Saxon, Protestant (білошкіра, англосаксонська, протестантська). Це культура Великобританії та її колоній, включно з її неслухняним дитям, Сполученими Штатами Америки. Наші уявлення про модерність сформувалися за англосаксонським зразком, оскільки, як вважають деякі теоретики, Альбіон і був історичною батьківщиною модерності. За словами Ернеста Ґеллнера, усі народи мали робити насильство над своєю природою, щоб стати модерними, одні лише англійці могли залишитися тим, ким вони є. На це склалося

декілька причин. Однак головними є певні політичні традиції, скодифіковані вперше у Великій хартії вольностей (1215). Вона істотно обмежила владу монарха й забезпечила непорушність прав його васалів. Як це лаконічно сформулював Самуель Гантінґтон, «символом Заходу є Велика хартія вольностей (Magna Carta), а не великий Мак», або, як цю формулу переписали його популяризатори: You can not have Big Mac without having Big Mag – тобто не можна бути заможними, якщо не маєш демократії.

Найновішу версію веберівської теорії нещодавно запропонувала група авторів на чолі з американським політологом Дуґласом Нортом. На його думку, світова історія подає нам приклади двох підставово різних способів організації суспільства. За першого все контролює еліта, що становить невеликий відсоток населення. Міцно тримаючи у своїх руках владу і пов'язані з нею привілеї, вона забирає собі левову частку прибутку, що надходить від підданих. Твої життєві шанси залежать від того, ким те є і які ти маєш особисті зв'язки – передусім з особами, які мають владу. Цей спосіб організації суспільства є природним, він домінував і досі продовжує домінувати у світі. Стосовно цього немає суттєвої відмінності, скажімо, між імперією Інків і Росією Путіна.

Альтернативний спосіб побудований на відкритому змагальному процесі в політиці й економіці. За такого ладу менше важить те, ким ти є і кого ти знаєш, а більше – що ти робиш і що ти вмієш зробити. Цей лад виник декілька століть тому на Заході, коли еліти, ради своїх же власних інтересів, змушені були відкривати доступ до влади дедалі більшій кількості населення, аж поки цей доступ не став усезагальним.

Перехід від одного суспільства «природного стану» до суспільства «відкритого доступу» ані легкий, ані

швидкий. Він залежить від наявності чи відсутності певних культурних передумов. Невипадково, переважна більшість багатих країн світу – за винятком тих, багатство яких має нафтовий характер, – є країнами західної цивілізації (див. ще раз таблицю 1). Роками Нортон Дуґлас був радником Міжнародного світового банку й водночас свідком краху банківських проектів щодо трансформування відсталих і бідних країн у суспільства достатку. Причина цього краху – недооцінка ролі культури. Тому перш ніж прийняти чергове запрошення Світового банку бути радником, Дуґлас бере піврічну відпустку, щоб начитатися літератури про історію і культуру тієї країни, якій банк збирається допомогти. Без цього, вважає він, годі оцінити складність завдання чи можливість розв'язання його взагалі.

РОЗДІЛ IV

ПРО ЦІННОСТІ, ЯКІ МАЖУТЬСЯ НА СВІТ

І «марксисти», і «максисти» мають свої сильні та слабкі аргументи. Бракувало, однак, систематичного емпіричного матеріалу, на підставі якого можна було б обидві позиції підтвердити чи спростувати в цілому. За останні кілька десятків років цю прогалину заповнило соціологічне опитування під назвою «World Values Survey» – Світове дослідження цінностей. Воно розпочалося ще у 1980-х. Відтоді його не раз проводили в більшості країн світу. Після падіння комунізму цими опитуваннями були охоплені колишні республіки СРСР, тож тепер маємо можливість порівняти Україну з іншими країнами.

Як ми вже з'ясували, перехід від традиційного до модерного суспільства пов'язаний із життєвими цінностями, що мотивують поведінку людини. Цінності є найбільш підставовими ідеями/віруваннями/переконаннями, що лежать в основі людської поведінки. Вони визначають те, як ми розуміємо світ і як відпо-

відаємо на його виклики. Щоб краще зрозуміти, чим є цінності, варто пояснити, чим вони не є. Цінності не є інтересами. Останні найчастіше пов'язують із матеріальними благами та вигодами (гроші, земля, посада). Інтереси можна примирити між собою, укладаючи компроміси. На відміну од інтересів цінності не мають матеріальної вартості, а тому не підлягають торгу. Люди можуть відносно легко помиритися навколо своїх інтересів, але вони ладні перегризти одне одному горло, коли заходить мова про цінності.

Найкраще визначити цінності, спробувавши чесно відповісти собі на питання: заради чого я ладний пожертвувати своїм часом, здоров'ям і навіть, якщо треба, життям? При цьому, зрозуміло, цінності не конче означають тільки «добрі речі» – те, чим гордимося чи навіть хвалимося. Вони можуть означати також те, чого ми публічно соромимося або навіть у чому самі собі не наважуємося зізнатися. Скажімо, безпека є однією з найпідставовіших людських цінностей. Однак ви не знайдете в художній літературі, у шкільних підручниках чи в заявах політиків визнання, що бажання врятувати «власну шкуру» є чимось добрим чи вартим наслідування. Навпаки, там буде сказано, що найвищою цінністю є патріотизм і немає вищого блага, ніж віддати своє життя за Батьківщину, – що, знову ж легко сказати, але важко зробити.

Саме цінності стали предметом дослідження у World Values Survey. Опитуваним ставили цілком конкретні запитання: кому і наскільки вони довіряють? Наскільки важливим є Бог у їхньому житті? Чи відчувають вони себе щасливими? Як краще виховувати дітей: у послуху до старших чи в дусі незалежності? Як вони ставляться до абортів чи до гомосексуалізму?

Відповіді були статистично узагальнені й упоряд-

ковані відповідно до двох осей. Вертикальна вісь показує, наскільки населення тієї чи тієї країни дотримується релігійних чи, навпаки, секулярних цінностей. Це легко виміряти, коли з'ясувати, скажімо, як часто середньостатистичний мешканець ходить до храму і чи ходить туди взагалі. Горизонтальна вісь відображає рух від цінностей виживання до цінностей самовираження. Наприклад: цінності виживання будуть виражатися у послуху до влади як такої (навіть коли вона тобі не подобається) й у довірі до найближчих людей, а цінності самовираження провокують людей до поведінки, незалежної від влади, а часом навіть ворожої до неї (від підписання петицій до вуличних протестів), поведінки, побудованої на інституційній довірі (я довіряю тобі вже бодай тому, що беру з тобою участь у спільній акції протесту).

Логіка, що стоїть за цією схемою, проста: чим традиційніші суспільства, тим сильніші в них релігійні цінності й цінності виживання. І навпаки, модерні суспільства мають більш (хоч і не завжди) секулярний характер, а їхні громадяни мають більшу схильність до самовираження. Читати цю схему дуже легко за правилом двох кутів: у нижньому лівому куті – найбільш традиційні суспільства, у правому верхньому – найбільш модернізовані.

Дослідження показало: бідність щільно пов’язана з традиційним суспільством, причому до такої міри, що першу можна вважати ознакою другої: чим суспільство традиційніше, тим воно бідніше. Різниця між лівим нижнім і правим верхнім кутами щодо національного продукту на душу населення у 1990-х рр. становила щонайменше 7,5 разу.

Цей висновок не такий уже й несподіваний. Насправді його можна було очікувати. У контексті нашої дискусії важливішим є інше: соціологічні опитуван-

ня не підтвердили тезу критиків теорій модернізацій про те, що багатство залежить передусім від зовнішніх чинників. Вирішальне значення таки мають чинники внутрішні.

Несподіваним був інший висновок: хоч як це парадоксально, але виявилося, що і Карл Маркс, і Макс Вебер мали рацію. Щоправда, кожен по-своєму і до певної міри. Справді, є щось таке, як загальна велика магістраль руху від традиційних суспільств до суспільств модерних. Усі цивілізації й усі покоління рухаються по ній в одному напрямку, від «поганого» до «доброго»

Схема 8.
Динаміка ціннісних змін відповідно впродовж XX ст.

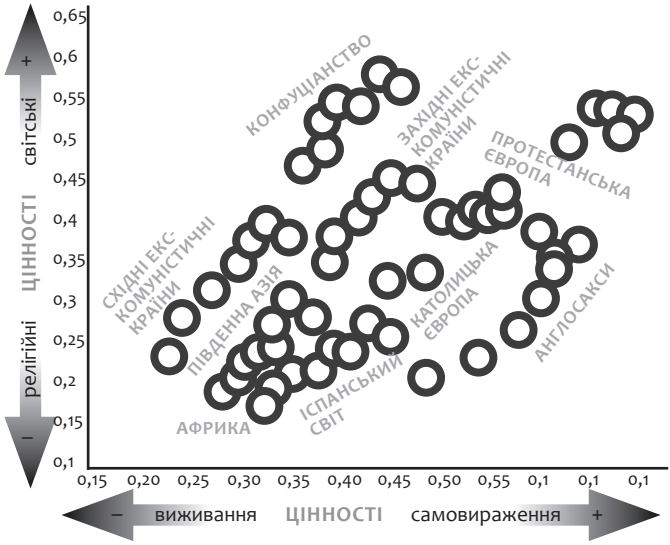

Джерело: Millennials: Narcissists, or hope for the future?, cpsblog.isr.umich.edu. Дослідження стосуються 1980-х – початку 2010-х рр. Та оскільки опитували людей різних поколінь – від тих, що народилися перед 1920-ми, до народжених після 1980-х, то це дало можливість розширити хронологічні межі для порівняння. Кожне коло репрезентує цінності різних поколінь – відповідно, тих, хто народився: до 1921 року; 1921-1930; 1931-1940; 1941-1950; 1951-1960; 1961-1970; 1971-1980; після 1980 р.

кута (див. схему 8), і в основі цього руху лежать економічні зміни. У тому сенсі Маркс був правий.

Проте Вебер мав рацію в іншому: різні країни рухаються по цій магістралі різними стежками, і чинники, що визначають місце кожної окремої країни на цій магістралі, мають історико-культурний характер.

ІСТОРІЯ ЯК ПЕРЕШКОДА Й ІСТОРІЯ ЯК ШАНС

Таких чинників, відповідно до результатів дослідження, є три (див. схему 9).

Найдавнішим і найсильнішим за дією є віросповідання. Спрощуючи з необхідності, можна сказати так: якщо ви хочете бути щасливим і заможним, то вам краще народитися у країні християнській, аніж у нехристиянській (найважливіший виняток із цього правила становлять конфуціянські країни); серед християнських країн вищі показники демонструють ті, що належать до західно-християнської традиції, ніж східно-християнської; а серед західно-християнських країн краще живуть протестантські (Макс Вебер, виявляється, і в цьому мав рацію).

Другим чинником є належність до імперії. Так, країни колишньої Британської імперії, попри те, що їх розділяють моря й океани, мають дуже схожі показники. Натомість країни з двох інших імперій – Іспанської та Російської – історія винесла на узбіччя цивілізаційного розвитку.

І третє, останнє правило звучить просто, але для долі багатьох країн сумно: краще не мати комунізму, аніж його мати. Наприклад: відстань між Східною і Західною Німеччиною на ціннісній карті світу у другій половині 1990-х рр. була більша, ніж між Східною

Німеччиною й Естонією чи Чехією. Зрештою жоден інший приклад не говорить так промовисто, як відмінність між Північною і Південною Кореями – країни, що мають спільну історичну спадщину, радикально різняться щодо рівня життя.

Історія обрізує крила нашим мріям. І це для нас погана новина. Добра ж полягає в тому, що історія не є в'язницею. Вона може обмежувати можливості розвитку, але не виключає його зовсім. Це добре ілюструє цитоване дослідження. Порівняння результатів перших двох-трьох хвиль (початок 1980-х – початок 1990-х – друга половина 1990-х) показує, що багато

Схема 9.
Місце 65 країн на цивілізаційній карті світу (на підставі опитувань двох хвиль World Value Survey, 1990–1991 рр. та 1995–1998 рр.)

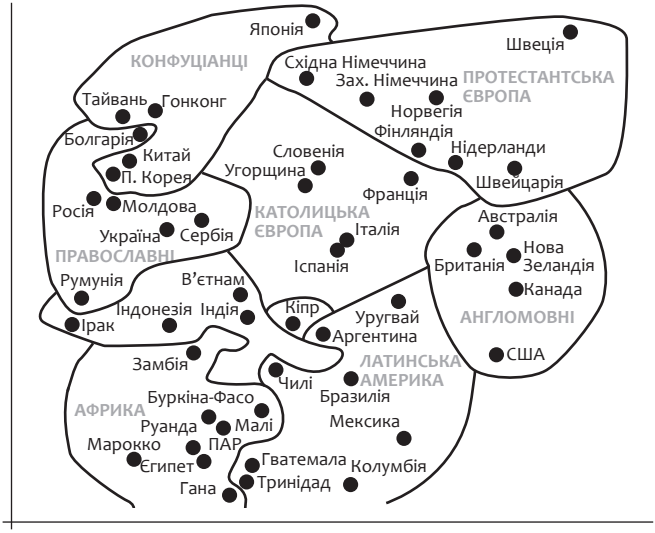

Джерело: worldvaluessurvey.org; Ronald Ingelhart, Wayne E.Baker, «Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values», American Sociological Review, vol. 65, no 1 (Feb., 2000), p.35.

країн поміняли свою траєкторію розвитку (див. схему 10).

Використовуючи наш образ магістралі, можемо сказати, що одні країни рухаються по ній на найвищій швидкості (Австралія, Італія, Німеччина, Японія), інші – на менших, а деякі взагалі буксують на узбіччі. Це останнє стосується більшості колишніх радянських республік. Тільки ж одні (Литва й Естонія) почали рух із кращих позицій, аніж інші (Росія і Білорусія), тому зберігають переваги під час поновного старту. А є й відверті аутсайдери, які стартують із поганої початкової точки й рухаються дуже поволі (Нігерія).

Цінності кінцевої мети – «правого верхнього кута» – часто називають європейськими цінностями. У цьому є рація, але й певне непорозуміння. Європейськими вони є у тому сенсі, що більшість «небожителів» – це європейські країни: Швеція, Норвегія, Данія, Нідерланди, Німеччина, Фінляндія та ін. Проте європейські цінності не є суто європейськими. Це радше цінності модерного суспільства, у якому подолані базові життєві ризики і небезпеки. З цього погляду вони є глобальними і їх сповідують ті країни, котрі досягли цього рівня розвитку, не належачи до Європи, як, скажімо, Японія чи Південна Корея. Щобільше: вони змогли модернізуватися, зберігши свої культурні особливості. Власне, їхній приклад має послужити найбільшою інспірацією для країн, що містяться між «Заходом і Сходом», таких, як Україна чи Росія.

ЛОГІКА ЗМІН

Історія таки має значення. Однак нас більше ці-

кавить, як цю історію подолати, тобто перейти на швидкіснішу смугу її магістралі.

Щоб краще зрозуміти механізм цього переходу, мусимо відійти од головної теми і з'ясувати логіку самого дослідження світових цінностей. Його автор – американський політолог Роналд Інґельгарт. Безпосереднім поштовхом для нього стала молодіжна революція 1968 р. Вона охопила найбільші університети Заходу і являла собою парадокс, що потребував пояснень. Узвичаєно вважали, що революції стаються тоді, коли економічна ситуація погіршується. А проте революція 1968 р. сталася в найзаможніше (як на той час) десятиліття в найзаможнішому Заході, а головною рушійною силою її було покоління, яке виросло в достатку.

Хоча революційні лозунги студентів часто мали марксистський характер, марксизм слабко надавався для пояснення цього парадоксу. Марксистська теорія виходила з тези, що революції є наслідком пролетаризації населення. Цю останню вона пов'язувала з розвитком капіталізму: чим розвинутіший капіталізм, тим більша пролетаризація. Нічого такого не було в 1968 р. Однак революція була.

Інґельгарт запропонував інше пояснення: економіка справді є визначальною. Проте вона діє не напряму, а опосередковано, через цінності, що їх сповідують люди. Покоління 60-х на Заході виросло в достатку і не знало війни. На відміну од своїх батьків і дідів воно не мало досвіду виживання і, відповідно, повязаних з ним цінностей. Цим молодим людям властиві були протилежні цінності – цінності самовираження. Вони відображалися передусім у культурі sixties – культурі «дітей квітів», рок-н-ролу, сексуальної революції. І не тільки. Ціннісні зміни спровокували появу принципово нової політичної культури. До цього часу

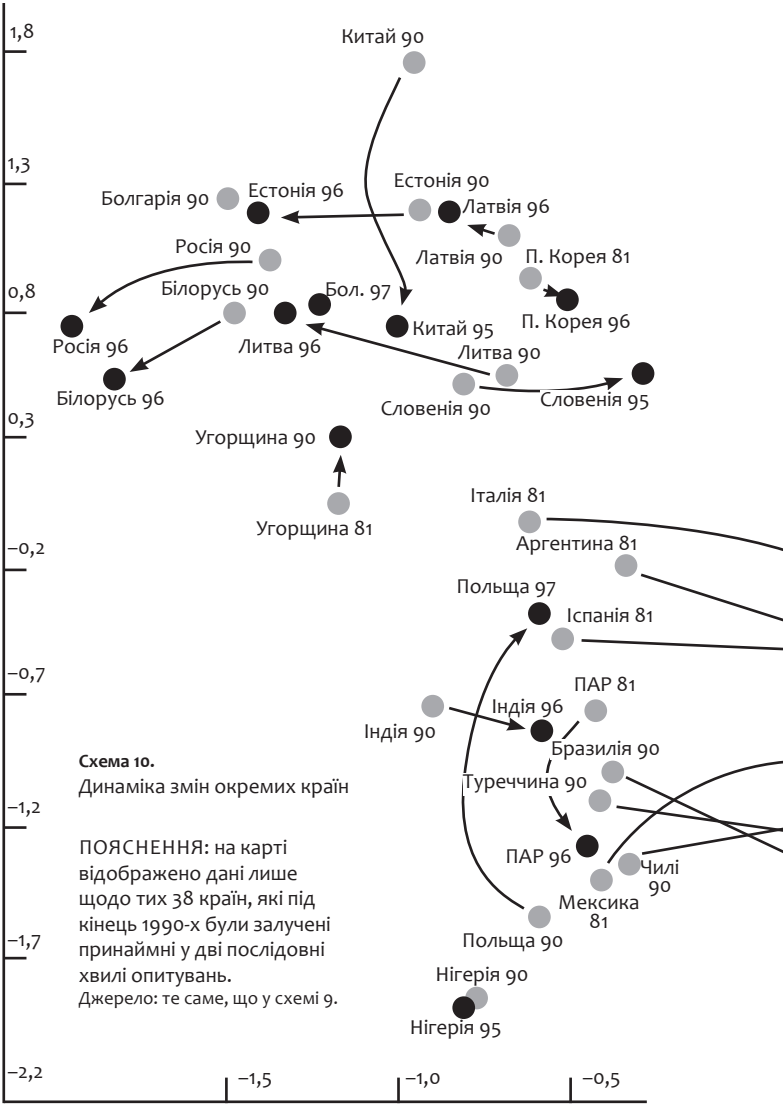

Схема 10.
Динаміка змін окремих країн

ПОЯСНЕННЯ: на карті відображено дані лише щодо тих 38 країн, які під кінець 1990-х були залучені принаймні у дві послідовні хвилі опитувань.
Джерело: те саме, що у схемі 9.

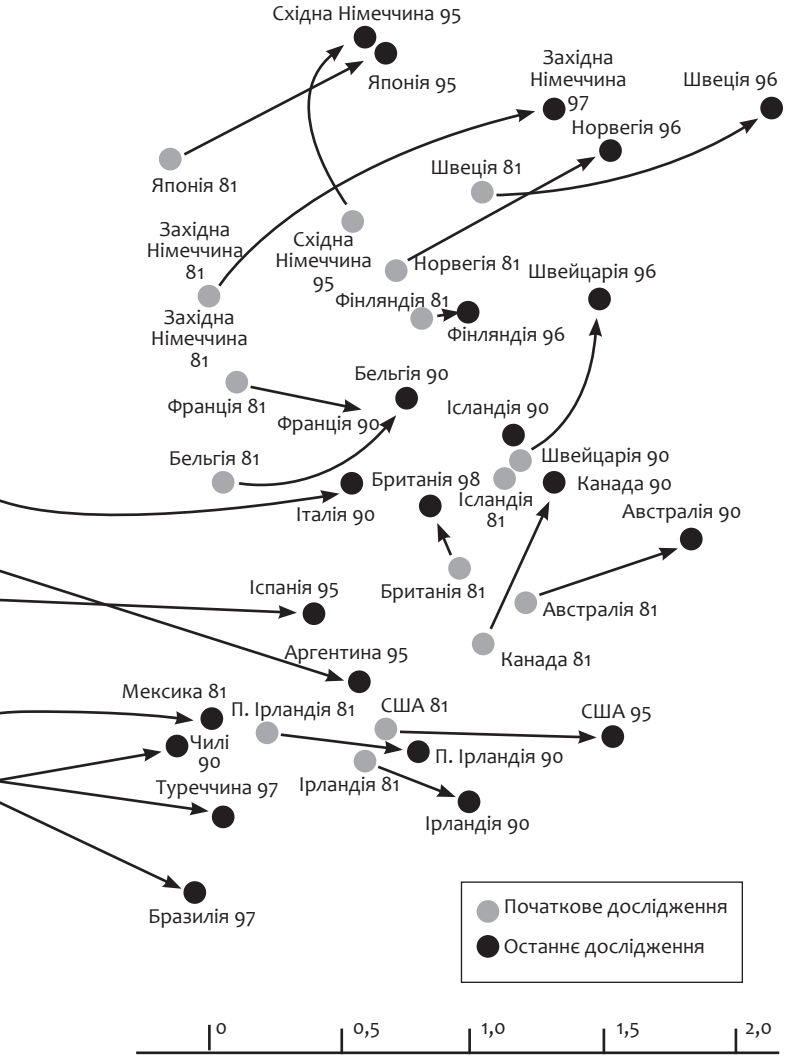
Східна Німеччина 95
Японія 95
Західна Німеччина 97
Швеція 96
Норвегія 96
Японія 81
Швеція 81
Західна Німеччина 81
Східна Німеччина 95
Норвегія 81
Швейцарія 96
Фінляндія 81
Фінляндія 96
Західна Німеччина 81
Бельгія 90
Франція 81
Франція 90
Ісландія 90
Швейцарія 90
Бельгія 81
Британія 98
Ісландія 81
Канада 90
Італія 90
Австралія 90
Британія 81
Іспанія 95
Австралія 81
Аргентина 95
Канада 81
Мексика 81
П. Ірландія 81
США 81
США 95
Чилі 90
П. Ірландія 90
Туреччина 97
Ірландія 81
Ірландія 90
Бразилія 97
Початкове дослідження
Останнє дослідження
0
0,5
1,0
1,5
2,0

політична мобілізація була вертикальною, «зверху вниз» – тобто політичні лідери і політичні партії під свої прапори збирали маси для перемоги на виборах чи революціях. Покоління 1960-х надавало перевагу «горизонтальним» формам протесту: демонстраціям, бойкотам, підписуванням петицій тощо. Інакше кажучи, політика вертикально-елітарна перетворюється на політику горизонтально-еґалітарну. Кожен є потенційним лідером сам по собі й не схильний слухати політиків старого типу, особливо, якщо вони є ще й політиками старшими за віком, як це, власне, спостерігалося під час революції 1968 р.

Ця схема досить переконливо пояснює, чому передумовою сучасних революцій є не погіршення, а поліпшення економічної ситуації: чим вищий рівень життя, тим сильніші цінності самовираження, а тому більше невдоволення політичною елітою, яка цьому самовираженню перешкоджає. Відповідно революційні настрої в теперішніх умовах дедалі частіше пов'язані не з найбіднішими класами, а з відносно заможними верствами, насамперед із середнім класом.

У контексті нашої розмови важливим є інший висновок: перехід до системи відкритого доступу / сталого розвитку дається легше і певніше за умови руху по горизонталі (від цінностей виживання до цінностей самовираження), аніж по вертикалі (від релігійних до секулярних цінностей). Ці два рухи не рівночасні. Перший передує другому і пов'язаний із промисловою революцією XIX–XX ст. У міру того, як більшість населення покидала села і йшла в міста працювати на промислових підприємствах, суспільство ставало менш релігійним і більш секулярним. Секуляризація поширювалася не лише на релігію, а й на «старорежимну» владу (згадаймо міт про «доброго монарха»). У результаті стара влада втрачала

свій сакральний характер і відповідно легітимізацію (сенс свого існування), а тому її падіння стало питанням часу і техніки. Однак «рух по вертикалі» не конче веде до демократизації. Навпаки, визволившись від старих авторитарних режимів, модерні чи модернізовані суспільства швидко потрапляли в пастку нових, ще більш авторитарних чи навіть тоталітарних режимів. Економічна модернізація нерідко приводила до того, що політична модернізація ніби сходила з рейок.

Якою дорогою піде політизація мас – до більшої чи меншої демократії, залежить від двох чинників. Перший із них – економічний стан суспільства: чим він гірший, тим більша загроза сходження з рейок демократії, як це було у випадку міжвоєнної Німеччини. Другий – сила демократичних традицій: означена загроза тим менша, чим довша попередня колія демократії. Скажімо, єдиною європейською країною, що встояла перед спокусою як комунізму, так і фашизму, виявилася Великобританія. Але треба брати до уваги, що колія демократії у неї була найдовша. І навпаки, у дореволюційній Росії ця колія була дуже коротка, тому її модернізація привела до ще репресивнішого режиму, ніж старий царський. Німеччина займала місце десь між Росією і Великобританією. Пруссія, яка задала тон об'єднаній, імперській Німеччині, мала сильнішу абсолютистську й слабшу демократичну традицію.

Рух по горизонталі більш убезпечений від збоїв. Він розпочинається тоді, коли вертикальний рух – промислова революція – в основному вже завершено. Дедалі більша частка національного прибутку починає вироблятися не в індустріальному секторі, а в секторі послуг (дизайн, комунікації, освіта тощо), або, як кажуть метафорично, коли дим від фабричних

труб витісняється димом від чашки кави. На цей час базові життєві потреби в їжі, одязі, житлі тощо вже задоволені. На перший план виходять цінності самовираження, що у свою чергу веде до демократизації. У країнах, які стали заможнішими, але залишаються авторитарними, ціннісні зміни ведуть до краху авторитаризму. Натомість у країнах, що вже були і заможними, і демократичними, появляються політичні рухи нового типу, які вимагають більшої соціальної, гендерної та іншої справедливості й більшої незалежності від влади як такої. Прикладом цього може бути студентська революція 1968 р.

Основна відмінність між цими країнами полягає в тому, що у перших рух до демократизації ще не є стійким. Його можна спинити й навіть повернути назад, як це сталося в Китаї у 1989 р. чи в Росії у 1990-х рр. Останнім часом економічна ситуація в Китаї та Росії починає поліпшуватися. Тож не виключено, що навіть вони колись можуть стати ліберальними демократіями, як це сталося з повоєнною Німеччиною.

Відповідь на питання «вдасться чи не вдасться», залежить від ціннісних змін у суспільстві. Ключовою передумовою успіху є поява суспільних груп, які сповідують цінності самовираження. Так чи інакше, кожний наступний рік заможності й демократії працює на підвищення ймовірності такого сценарію.

РОЗДІЛ V

КОРОТКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Інтелігентному читачеві досить легко накласти ці схеми на історію України. Зі своєю історією Україні тричі не надто пощастило: 1) історично вона належить до східно-християнських країн; 2) перебувала не в найкращій (з погляду модернізації) імперії; 3) комунізм в Україні не просто був – він набрав одну з найтяжчих форм, радянську. Тому історична спадщина України у момент падіння комунізму та здобуття незалежності передбачала ніби іншу траєкторію розвитку, аніж, скажімо, у сусідніх Польщі, Чехії, Словаччині, Угорщині чи навіть Литві. Проте Україна відрізнялася також і від Білорусі та Росії, з котрими вона поділяє всі три спадщини. Кожна спадщина не існувала у чистій формі, і співіснували між собою у різних пропорціях. Тому мало загальних схем. Треба вдатися до деталей, що їх знають лише фахові історики.

РУСЬ МІЖ ВАРЯГАМИ І ГРЕКАМИ

Важко повірити, але дослідження цінностей схиляє до такого: траєкторія цих трьох країн значною мірою залежала від події, що сталася майже 1000 років тому, – від факту, що київський князь Володимир Великий прийняв християнство з Константинополя, а не Риму. У «Повісті минулих літ» запровадження християнства у Русі зображується як свідомий вибір Володимира між ісламом, юдаїзмом, західним і східним християнством. Не знати, скільки правди в цій історії: сюжет «вибору віри» часто повторюється в епосах багатьох народів, то в цьому випадку він міг бути просто запозиченим. Правдою, однак, є те, що за тодішніх історичних обставин це значною мірою був «вибір без вибору». Головною лінією поділу тогочасного світу був Південь – Північ. Південь, і передусім Візантійська імперія, виступав символом багатства і цивілізації. Константинополь, поряд із тодішніми Багдадом та Каїром, був одним із трьох найбільших міст світу. За рівнем цивілізаційного розвитку арабський світ був близький чи навіть дорівнював візантійському. Однак його софістикованість значною мірою ґрунтувалася на арабських перекладах філософії Арістотеля, геометрії Евкліда чи медицини Галена з грецької, а це мова Візантійської імперії. Для християнського світу велике значення мав також факт, що грецькою мовою написані Євангелія. Тому в середині IX ст. візантійський дипломат мав право гордовито заявляти в дискусії при арабському дворі, що «всі мистецтва походять від нас». Але ті самі слова він міг сказати, знаходячись при будь-якому іншому європейському дворі.

Візантія постала на землях «Великої Греції» – території, що була колонізована греками, і простягалася

від своєї історичної батьківщини, Пелопонеського півострова («Малої Греції») аж до Причорномор'я на Півночі, де візантійці то торгували, то воювали з варварськими племенами. Русь постала внаслідок цієї взаємодії, вздовж північної-південної осі, на шляху «від варяг до греків». З перспективи Константинополя вона була такою ж варварською країною, що й держави інших північних племен і народів. Візантійська ієрархія представляла усіх правителів світу як одну сім'ю, на чолі якої був візантійський імператор. Правитель Болгарії був йому символічним сином, Русі – племінником, а Англії – просто другом. Але жоден з них не міг дорівнювати його статусу і величі: усі вони та їхні країни були варварськими.

Єдина істотна відмінність Русі полягала в тому, що вона найдовше залишалася нехристиянською (пізніше від неї християнство прийняли лише литовські князі). Володимирові кортіло утвердити свою гідність серед інших правителів. Заради того він хотів одружитися на сестрі візантійського імператора. А міждинастичні шлюби дозволялися лише між християнськими правителями. Тож приймаючи християнство з Константинополя, він робив дуже раціональний вибір.

Запровадження християнства було для Русі великим цивілізаційним кроком уперед. Саме від цього часу ми ведемо свою писану історію, а Київ, аж до його пограбування татарами, входив у десятку найбільших міст світу. Однак не можна ігнорувати іншого факту, що вся тогочасна чи пізніша руська культура будувалася на свідомому, майже рабському копіюванні візантійських зразків. Досить навести такий приклад: якщо укласти весь список руських книжок, що переписувалися і поширювалися від початку писемності до смерті Петра Великого, то він відтво-

рить перелік назв та обсяг книгозбірні найбільшого візантійського монастиря. Коло руських книжок, доступних православному читачеві у XVI ст., було практично те саме, що й у XIII ст. У західнохристиянських народів у цей проміжок часу з'явилися автори (Данте, Шекспір, Сервантес та ін.) і книжки, від яких бере початок їхня сучасна література. Нічого подібного на руських землях не бачимо аж до XVIII ст.

Це мало свої далекосяжні наслідки. Література відігравала важливу роль у формуванні націй при переході з традиційного до модерного суспільства. Як афористично охарактеризував цю роль Юрій Сльозкін, «нації – це племена, що читають книжки». Бідність і консервативність руської культури означали слабкість і невиразність національних ідентичностей. Східні слов'яни від початку Русі розмовляли взаємозрозумілими діалектами, мали якусь, хоч і невиразну, але спільну пам'ять про походження від київської держави і поділяли православну церковну традицію. Однак руська культура не мала достатніх інструментів, щоб конвертувати мовно-релігійні відмінності (чи, навпаки, подібності) у національні, тобто ті, які мають політичне значення. **У сенсі націотворення Русь була як той чемодан без ручки: вона не спроможна була себе уявити ані як одну велику спільну, ані як різні руські нації.**

За тогочасних умов або за умов пізнішої монгольської, литовської чи (попервах) польської влади, котрі були досить байдужими до етнічно-релігійних відмінностей, така слабкість самоідентифікації не була фатальною вадою. Вона радше виражала певний і цілком самодостатній спосіб життя, коли, за словами класика, якість землі, на якій працював селянин, важила набагато більше, ніж мова, якою він розмовляв.

МІЖ ЗАХІДНИМ І СХІДНИМ ХРИСТИЯНСТВОМ

Сучасні російські та українські історики ведуть суперечку, чиєю національною державою була Київська Русь – російською чи українською. Ця суперечка має мало сенсу. По-перше, самої «Київської Руси» не існувало – прикметник «Київська» до Руси добавили історики аж у XIX ст., коли модернізували ця поняття під сучасну уяву. По-друге, Русь не була лише «київською», але й не була національною. Вона була зліпком різних племен (слов'янських і неслов'янських), завойованих і об'єднаних норманською елітою, зі спільною давньоболгарською (церковнослов'янською) мовою богослужінь, яку розуміла хіба що дуже нечисленна освічена еліта. Сперечатися, чиєю національною державою була Русь, – те саме, що з'ясовувати, чиєю національною державою була імперія Карла Великого – італійською, німецькою чи французькою. По-третє, її взагалі важко назвати державою у сучасному розумінні слова – з кордонами, митними службами, а тим більше одною нацією. Це була радше корпоративна органіазція еліти, пов'язана особистими зв'язками, що збирала і розподіляла між собою побори від населення взамін за обіцянку захищати їх від зазіхань інших, менш чи більш грабіжних, еліт. Все життя було *під* такою державою, і мало що було можливе *поза* такою державою. Хто хотів жити *поза* нею, мусів втікати у пустині й пущі, але ціною нараження свого життя на ще більші небезпеки.

Порівняння з Каролінґською імперією відкриває інший вимір, більш важливий у контексті нашої дискусії про роль минулого у нашому сьогоденні. Подолання історії пов'язано з переходом, словами Нортона Дуґласа, від держави природного стану – такої, як

описаної вище «держави» Русі – до держави відкритого доступу. Цей перехід не є ані простим, ані прямолінійним, бо сам природній стан поділяється на декілька підстанів – у міру того, як еліта готова чи змушена була ділитися владою з іншими інституціями. Це власне те, що сталося з державою Каролінґів.

Карл Великий коронувався у Римі не як король, а як «імператор Риму». Це було прямим викликом візантійському імператорові, бо утверджувало формальну рівність держави Каролінгів з Візантійською імперією. Однак коронація Карла Великого на імператора в Римі була водночас великим викликом перед тогачасним міжнародним правом. Поставало питання, чия влада вища – імператора Риму чи Папи Римського? З перспективи церковної, Папа Римський був ставлеником Христа на землі. Отже, він був вищий від імператора. Зі світського правового погляду, церква жила відповідно до римського права (кодексу Юстиніана), згідно з яким імператор був єдиним джерелом права. У такому випадку Папа мав підкорятися імператорові.

Там, де права рівні, вирішує сила. Суперечність між імператором і Папою не відігравала великої ролі, поки їх об'єднували спільні вороги – араби чи норманнів. Однак коли доходило до владних інтересів кожного з них, ця суперечка набувала першочергового значення. Скажімо: хто мав право призначати єпископів? З одного боку, єпископи насамперед належали до церковної ієрархії, отже, їх мав призначати Папа. З іншого боку, вони практично виконували роль світських правителів, а тому належали владі і волі імператора.

Ця суперечка особливо загострилася за правління Папи Григорія VII та імператора Генріха IV. Скінчилася вона дуже драматично: Папа заявив про відлучення імператора від церкви, а той, боячись утратити

свою владу, змушений був податися до Каносси, де переховувався Папа, щоб просити прощення.

«Похід у Каноссу» 1076 р. відіграв роль важливого історичного прецеденту, подібного до підписання Великої хартії вольностей у 1215 р.: глава держави відмовлявся од певної частини своїх прав і привілеїв на користь другого центру влади – церкви чи (в англійському випадку) магнатів. Фактично держава втрачала свою монополію на владу і переставала бути такою «природною», як Київська Русь чи Візантійська імперія.

Що більше: у ситуації, де за владу змагалися двоє, неминуче користав третій. Цим третім стали інституції з незалежними ресурсами і незалежною владою – самоврядні міста, автономні університети, ремісничі цехи, церковні братства та ін., усе те, що сучасною мовою ми називаємо громадянським суспільством. Держава все більше втрачала «природню» монополію на владу, змушуючи відкривати доступ до неї (влади) новим інституціями. Але початок цьому процесу поклав конфлікт між імператором і Папою.

Сучасний історик і політолог Джордж Шепфлін писав: «Особливість західного взірця розвитку лежить у розділенні релігійної і секулярної легітимації… Це виразно ілюструє символічна драма Каносси. У жодній іншій історичній традиції не можна собі уявити світського володаря, який, як імператор Генріх IV, наважився б на покаянну прощу, у волосяниці з мотузкою на шиї, щоб спокутувати свої політико-релігійні гріхи, або, кажучи мовою права, визнати релігійну владу Папи Григорія VII, якому він кинув виклик і програв. Ідея, що московський цар, візантійський імператор чи османський імператор могли вдатися до подібної покути, межує з абсурдом».

УКРАЇНА – РУСЬ У ЗАХІДНОМУ ВБРАННІ

А втім це не абсурд у випадку тих колишніх руських земель, що пізніше стали українськими. Коли говоримо про Русь, не варто забувати, що вона була збірним поняттям. Тому у розмовах про неї краще вживати множину, а не однину. Це добре показують карти XV-XVI ст.: на них існує не одна, а декілька Русей – Біла, Червона, Чорна, просто Русь, Русь азіатська і т.д.. У назвах чи розташуванні цих Русей даремно шукати якоїсь логіки чи стабільності: вони кочували з краю в край і мінялися – відповідно до слабкої зартикульованості (невиразності) самої руської ідентичності. Важливо, однак, що попри усі ці зміни і різноманіття, більшість цих Русей від 1569 р. й аж до 1772-1795 р. перебувала у складі Речі Посполитої.

Річ Посполита мала дві характерні особливості. По-перше, вона була шляхетською демократією –республікою з королем, котрого обирала шляхта. У тому сенсі польський король не був і не міг бути подібний до московського царя, візантійського чи османського імператора. Його влада обмежувалася лише шляхтою, яка становила до 10% населення, що було дуже багато порівняно з 1–2% знаті в інших країнах. Демократія, яка ґрунтувалася на правах вибору лише для 10% населення, погано кваліфікується на демократію у сучасному розумінні цього слова. Але треба пам’ятати, що інші держави не мали навіть цього – і що у стародавній Греції, історичній батьківщині демократії, цей відсоток теж становив менш як 50%. Шляхта мала свої права і привілеї, схожі на права англійської знаті у Великій хартії вольностей. Зокрема, ніхто, навіть король, не міг карати шляхтича, окрім суду самих шляхтичів. Така шляхетська демократія

нерідко межувала зі свавіллям й анархією. До того ж вона спиралася на кланові зв'язки (більшість шляхтичів були малоземельні й залежали від своїх патронів, багатих магнатів). Та навіть така недосконала демократія робила неможливою монопольну владу короля і передбачала існування інших центрів влади поза державою.

Друга собливість Речі Посполитої полягала в тому, що у межах однієї й тієї самої держави перебували майже в рівних пропорціях західно– і східнохристиянські терени. Для більшої повноти картини можна додати існування у Речі Посполитій численного єврейського населення, яке пересилалося сюди після того, як було вигнане із Західної Європи. Історики звертають увагу на той факт, що в тогочасній Європі не існувало іншої такої країни, яка мала б подібний уклад сил. Це відкривало, зокрема, можливості для поширення впливу католицького Заходу на православний Схід. Як писав Ігор Шевченко, Захід приходив на українські землі в польському кунтуші. Досить сказати, що завдяки запозиченням із польської, німецької, чеської і латинської мов українська за своїм словниковим складом уже під кінець XVI ст. стала ближчою до західнослов'янських мов, аніж до церковнослов'янської та російської.

Західні впливи опукло проступають у центральному символі української ідентичності – українському козацтві. Як писав Анатолій Стріляний, **російську історію можна спокійно собі уявити без козаків — неможливо, однак, уявити собі без козаків українську**. За дивним збігом обставин, перші згадки про українських козаків зійшлися в часі з відкриттям Америки. Та цей збіг перестав бути випадковим, коли, у міру піднесення Заходу і його активного просування через польське посередництво на українські терито-

рії світ Колумба зустрівся зі світом козаків. Результатом такої зустрічі стала поява української ідентичності серед козаків, що потім дала назву всій країні.

Про це я пишу книжку, яку, надіюся, невдовзі подам на суд читачам. Тут ескізно подам її головні тези: відкриття Америки привело до масштабного експорту в Європу золота та срібла, що у свою чергу, спричинило революцію цін. На європейському континенті виникає новий поділ праці: на європейський Захід, котрий, маючи доступ до морів й океанів та користаючи з нових технологій, все більше торгує і виробляє промислових товарів, – та європейський Схід, що постачає збіжжя на великі і вигідні західні ринки. Наслідком такого поділу стало «поновне закріпачення» селянства на землях на Схід від Ельби. У Східній Європі все більше населення стає кріпаками, а панщина стає все довшою. Це особливо стосується багатих українських чорноземів, де постають величезні помістя-латифундії маґнатів – Потоцьких, Дідушицьких, Сангушків та ін. За своїми статками і впливами дорівнювали королівським родинам або навіть перевершували їх, а деякі з них (як от прямий потомок засновника запорізької січі Байди-Вишневецького) самі ставали королями.

1492 р. був не лише роком відкриття Америки, але й роком вигнання арабів та євреїв з Іберійського півострова та утворення Іспанської монархії. Це було не просто співпадіння, між цими подіями існував певний глибший зв'язок. Він був пов'язаний з очікуванням кінця світу, котрий мав нібито статися у 1500 р. Страх перед Апокаліпсисом та бажання врятуватися на Божому суді спонукало католиків до активних богоугодних дій – таких як навернути невірних на християнство, а тих з них, хто відмовлявся, вигнати з християнських земель.

Кінця світу не сталося, але страх перед ним витворив нову модель монархії – монархії, в якій релігійні відмінності набирають першочергового політичного значення. Це значення ще більше поглибилося, коли на початку XVI ст. католицька Європа дала тріщину і в ній появилися протестанти. Тридцятилітня війна 1618-1648 між католиками і протестантами стала однією з найкривавіших воєн у європейській історії: за часткою загиблих її можна порівняти з тридцятилітньою війною XX століття (1914–1945). Ця війна завершилася бойовою нічиєю – закріпленням принципу «чия влада, того і релігія». Відповідно, західнохристиянська Європа поділялася на північні протестантські і південні католицькі країни.

Ці зміни, подібно як і революція цін, досягли Східної Європи. Річ Посполита славилася релігійною толерантністю. Тут найшли собі притулок євреї, вигнані з німецьких земель. Особливо багато їх стає на руських землях. Тут же, а також у колишній Литві, на землях сусідніх Трансильванії та Угорщини знаходять собі притулок протестанти: єресі завжди більше розвиваються на окраїнах, подалі від церковних і політичних центрів. Протестанство на окраїнах Речі Посполитої шириться так швидко, що у певний момент починає здаватися, що ці землі стануть протестантськими, як і Північна Європа. Перелом стається з приходом єзуїтів, котрі взялися викоренити єретиків. Їм вдається досить швидко справитися з протестантами. Приходить черга на інших «схизматиків» – православних русинів.

Поєднання соціального і релігійного гніту витворило вибухову суміш. Цей вибух назрівав довго і проявлявся спочатку у менших козацьких повстаннях, поки не вилилося у революцію Хмельницького. За збігом обставин, Хмельчниччина почалася у 1648 р.

– тобто році, коли у старому католицькому світі скінчилася велика війна. На його східному пограниччі нова велика війна допіру починалася. Вимоги Хмельницького спочатку обмежувалися до прав і привилеїв козаків. Але у міру перших перемог міняється й ідеологія повстання, козаки виступають як захисники «руської віри». З цього переплетіння соціальних, релігійних й етнічних мотивів, у загальному полі воєнної напруги вилонюється нова ідея – ідея України, вільного козацького краю «без пана, жида, єзуїта й уніата». За цією козацькою формулою не важко побачити західне запозичення: коли козаки Хмельницького вирізували панів, євреїв, католиків чи навіть співвітчизників-уніатів, вони свідомо чи не свідомо копіювали тодішній європейський зразок однорідної релігійної країни.

Уся ця розповідь стосується *всього-на-всього* постання української ідентичності. Ми ж тут ведемо мову не про те, як називалася наша країна, а з якого матеріалу вона була зроблена. Для нашої розмови важливо те, що козацька старшина свідомо копіювала свої привілеї і права за моделлю польської шляхти, і козацька Січ та козацька держава нагадувала шляхетську демократію. З цього погляду важливо передусім звернути увагу на поширення на українських землях тих елементів західної традиції, які пов'язують із третьою силою: міст із маґдебурзьким правом, ремісничих цехів, церковних братств та їхніх шкіл, включно з Острозькою та Києво-Могилянською академіями, зрештою, козацької Січі, де збиралися втікачі від панщини та державної влади.

Польська спадщина в українському сьогоденні непомітна, але жива: якщо накласти зони тривалості й інтенсивності польських впливів на сучасну карту України, то неважко побачити, що кордони цих зон

збігаються із сучасними електоральними полями під час українських президентських виборів.

В історії Росії теж було немало чинників, що робили її близькою до Європи. Досить згадати Новгородську республіку чи «проламання вікна в Європу» за Петра Першого. Найбільшим, мабуть, європейським елементом є російська література: сучасну європейську культуру годі собі уявити без Достоєвського, Толстого чи Чехова.

З різних причин українцям не вдалося витворити високу культуру європейської проби. Однак їхня культура і традиції були значно більше європейськими на нижчому, повсякденному рівні. Це було пов'язано – повторюю – з тривалим перебуванням великої частини українських земель у складі Речі Посполитої чи під польськими впливами.

Польська школа для українців не була ані легкою, ані приємною. Щоб вистояти у цій школі, вони перебирали у своїх учителів зброю, котра була спрямована проти них самих. Скажімо, православна Києво-Могилянська академія перейняла систему навчання, яку придумали єзуїти. Не тому, що Петро Могила і його професори любили єзуїтів, а тому, що єзуїтська система була тоді найкраща. Запровадивши її, можна було протистояти асиміляційному тискові на руську еліту.

Що, однак, важливо: це протистояння витворювало особливу місцеву атмосферу, відмінну від тієї, що утвердилася в Москві, коли та після падіння Константинополя у 1453 р. перебрала на себе роль центру православного світу. Як писав племінник антиохійського патріарха Павло Алепський під час своїх подорожей Східною Європою у середині ХУІІ ст., у Москві можна було знайти владу і гроші, але в Україні можна було дихати повітрям свободи.

МОДЕРНІЗАЦІЯ У ТІНІ ІМПЕРІЙ

Модерність привела до переорієнтації цивілізаційної карти світу. На місце двоподілу «цивілізований Південь – варварська Північ» на перше місце виходить «модерний Захід – відсталий Схід». Таке переформатування зумовило поступову зміну назви наших земель із «Русі» на «Україну». Але коли після Хмельниччини частина України у середині XVII ст. ввійшла до складу Московського царства, то фігурувала там під назвою «Мала Русь». «Мала» вказувала не на розмір, а на місце на цивілізаційній карті світу: «Мала Русь» («Малоросія») для «Великої Русі» була тим самим, що «Мала Греція» для «Великої Греції» – Півднем, де зародилася і звідки прийшла цивілізація.

Наявність спільного «руського» коріння не скасовувала усвідомлення відмінності між Південною (Малою) і Північною (Великою) Руссю. Це, серед іншого, відображалося у стійкості національних стереотипів між малоросами і великоросами (чи, у більш побутовій формі, «хохлами» – «москалями» / «кацапами»). Малоросійські селяни називали себе «руськими», «мужиками» чи «православними», але ображалися, коли їх називали «москалями». Так само малоросійський поміщик плекав православну віру, котру він розділяв із великоросійським поміщиком, і ставився з недовірою до всіляких там «недовірків» і «поганців» (поляків, німців, євреїв). Водночас, за словами російського очевидця, «московское» и «руськое» – это были для него два разных понятия и на небе, и на земле». Зокрема український поміщик, потомок козацької старшини, гордився тим, що його предків не били батогом на відміну від «бабок и дедов» російських дворян.

Постання Російської імперії у XVIII–XIX ст. збіглося з остаточним переформатуванням цивілізаційної карти світу на «Захід – Схід». Потомки козацької старшини та малоросійська церковна еліта відіграли важливу роль у розбудові цієї імперії: вони постачали їй кадри модернізаторів і вестернізаторів. Серед перших поколінь російської інтелігенції XVIII ст. «малороси» становили майже половину. У XIX ст. малоросійські впливи стає складніше простежувати: чим більше потомки козацької старшини інтегруються в імперію та її культуру, тим більше вони асимілюються і розчиняються серед російської еліти.

Масовий відтік української еліти до імперського центру змінює характер стосунків між Україною і Росією. Перша дедалі менше тягне на зразок модернізації й вестернізації й дедалі більше перетворюється на відсталу провінцію другої. Це добре видно на долі самого козацтва. На тлі мілітарної революції, що вимагала нових воєнних технологій, та постання централізованих імперій українські козаки зі своїм ладом сприймаються як безнадійний пережиток минулого. Тому коли російські імператори скасовують козацьку автономію, руйнують козацьку Січ, але ні перший, ні другий акт не викликає особливих протестів, подібних до польського повстання Костюшко.

Відродження козацтва як символу модерної нації значною мірою є заслугою української літератури, передусім Тараса Шевченка. Література стала замінником національного життя: вона творила обриси тієї України, якої не було, але яка мала б бути. Причому українські поети і письенники робили це за лекалами західних «ізмів» – романтизму, націоналізму та соціалізму. Прикметно: про українських патріотів з Києва говорили, що вони носять в одній кишені «Кобзар» Тараса Шевченка, а в іншій – «Капітал» Карла Маркса.

Один із противників українського руху наприкінці XIX ст. писав: «Украинизм есть последствие нового направления в духовной жизни Европы, которое, от второй половины восемнадцатого столетия повольно возростая, от Запада распространялось к Востоку и, доставшись в Россию, сделало переворот в воззрениях образованных сословий русского народа. На поле науки произвело оно эмпиризм, на поле изящной словесности романтизм, на поле искусств реализм, в политическом и общественном отношении породило оно идею личной свободы и равенства всех людей».

Історія українського національного руху є цікавою галуззю досліджень. Хоча б тому, що цей рух виявляв подиву гідну живучість на фоні тих репресій, які він зазнавав у Російській імперії чи пізніших державах. Однак український національний рух тривалий час був головою без тіла чи, точніше, головою, що шукає свого тіла – рух нечисельної україномовної інтеліґенції без ширшої суспільної підтримки. Український рух позиціонував себе як рух селянський. І в цьому була своя залізна логіка: наприкінці XIX ст. 90% українців становили селяни, а 90% селян на українських землях були українці. Але традиційно настроєне та назагал малоосвічене селянство з підозрою ставилося до змін і слабо розуміло модерні «ізми», включно з націоналізмом. Звільнене від панщини в Австрійській імперії в 1848 р. та кріпаччини в Російській імперії у 1861 р., воно потерпало від безземеля і мусило шукати додаткових засобів існування. Проте коли українські селяни у пошуках заробітків поставали перед вибором – іти працювати на фабрику або шахту в сусідньому місті чи емігрувати за тридев'ять земель, у Казахстан, Сибір, Південну чи Північну Америку й там продовжувати займатися сільським господарством, то більшість

обирала друге. Наслідком цього стала та драма української історії, про яку писав Орест Субтельний: усе, що було в Україні модерним, було неукраїнським, а все, що українське, немодерним.

Промислова революція на українських землях почалася в останній третині XIX ст., коли вони входили до Російської імперії, а завершилася майже через сто років, у Радянському Союзі. Між російською і радянською індустріалізацією були засадничі відмінності. Передусім радянська індустріалізація мала сильне ідеологічне підґрунтя: йшлося не просто про модернізацію країни, а витворення нового суспільного ладу – комунізму. У зв'язку з цим вона була набагато масштабнішою. Зокрема, вона переформатувала вибір, що стояв перед українським селянством: залишатися в колгоспах чи втікати до індустріалізованих міст. Цей другий вибір стає особливо досяжним після війни, коли постає потреба заповнити великі втрати міського населення і радянська влада ліквідувала заборони для колгоспної молоді виїжджати з села. У 1960-х рр. на українських землях частка міських мешканців уперше перевищила частку селян. Рубікон модернізації був перейдений, і Україна стала модерною нацією.

Попри значні відмінності між російською й радянською індустріалізацією, одне лишалося спільним і незмінним: і перша, і друга не супроводилася демократизацією. Зрештою, немає випадковостей у тому, що комуністична революція після першої світової війни змогла перемогти лише на територіях колишньої Російської імперії: у державі, де були слабкі демократичні традиції, найбільші шанси у моменти кризи прийти до влади мають екстремісти. Що більше, у порівнянні з Російською імперією, особливо в останні десятиліття її існування, СРСР був велетенським кроком назад на шляху демократії. Радянська

система була демократичною на словах, але вкрай недемократичною на ділі, бо максимально обмежувала вплив мешканців СРСР на вибір правлячих еліт. До того ж ці еліти формувалися і діяли за клановим принципом. Слово «блат» (кровні зв'язки) було таким же характерним терміном радянської цивілізації, що й «комуніст», «чекіст» чи «супутник».

Це мало свої далекосяжні наслідки. За винятком Великобританії, «історичної батьківщини» модерності, розбіжності між економічною і політичною модернізацією спостерігалися всюди. Однак, як вважають історики, ніде ці розбіжності не набували такого гострого характеру, як у колишній Російській імперії, а пізніше в Радянському Союзі. Тому історія цих країн позначена крайньою політичною нестабільністю: довгим ланцюгом революцій, репресій і криз.

Зрозуміло, було б нерозумно огульно заперечувати досягнення радянської модернізації. Вона подолала масову неграмотність населення, запустила соціальні ліфти, перетворила колишню аграрну відсталу країну на промислову, котра спромоглася запустити перший супутник та перший космічний корабель із людиною на борту. Однак не треба забувати, що високі темпи зростання валового продукту були спрямовані насамперед у мілітаризацію країни і не конвертувалися в суттєве підвищення життєвого рівня. Маючи великі досягнення в галузі космосу, радянська влада мала труднощі з тим, щоб організувати збирання картоплі на колгоспних полях та перевезти її в магазини сусідніх міст. Образ СРСР як «Верхньої Вольти з ядерними ракетами» дуже добре передає суперечливий і незавершений характер радянської модернізації.

Український досвід у складі СРСР мав свої додаткові виміри. Ахіллесовою п'ятою України була її геополітична вразливість та статус міжкультурного (міжре-

лігійного, міжетнічного) пограниччя. Переплетіння одного і другого додатково дестабілізувало політичну ситуацію: світові війни запускали тут механізми національних конфліктів та громадянської війни. Досить сказати, що на відміну од сусідніх територій, на українських землях відбулося відразу кілька геноцидів – голод 1932–1933 рр., знищення радянських військовополонених у 1941–1942 рр., Голокост 1942–1943 рр., Волинська різня 1943 р., депортація кримських татар 1944 р., акція «Вісла» 1947 р. Ніщо так виразно не ілюструє вразливість України, як динаміка середньої тривалості життя її мешканців у XX ст. (див. схему 11). Вона була найнижча під час голоду 1933 р., нижчою навіть, аніж під час німецької окупації 1942 р. У ці роки тривалість життя українців була на 30–40 років нижчою за відповідні показники в Західній Європі. З огляду на цей особливий історичний досвід можна зрозуміти причини особливої живучості в Україні цінностей виживання.

Іншою особливістю українського виміру був суперечливий (амбівалентний) характер української ідентичності. Українська РСР постала внаслідок компромісу між двома, здавалося б, непримиренними рухами: українського національного і російського більшовицького. Це був не формальний компроміс, записаний у договорах чи законах, а радше вияв рівноваги двох рухів, жоден із яких не мав достатньо сил, щоб установити свій монопольний контроль над українськими етнічними землями.

Цей неправдоподібний союз утілився у формі української радянської ідентичності: вона була українська за формою, радянська за змістом. Наскільки вона була українська, а наскільки радянська, залежало від динаміки стосунків між московським центром і українською периферією. Чим слабший і вразливіший був

СХЕМА 11.

Тривалість життя в Україні і Європі у 1900–2006 рр. Чоловіки.

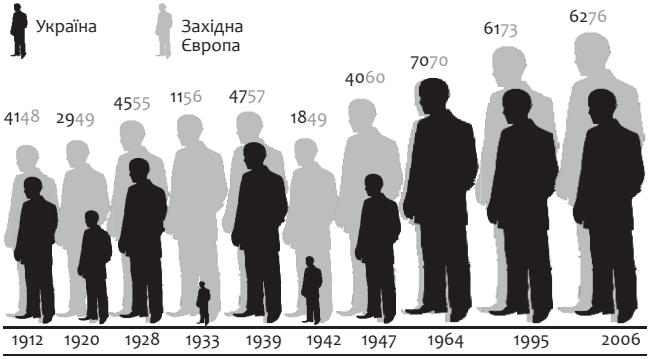

СХЕМА 11а.

Тривалість життя в Україні і Європі у 1900–2006 рр. Жінки.

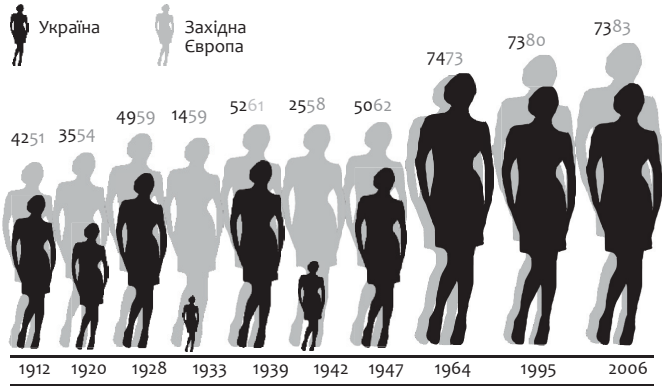

Джерело: Элла Либанова, Наталя Левчук, Емельян Рудницкий, Наталия Рынгач, Светлана Понякина, Павел Шевчук. Смертность Украины в трудоактивном воздасте. – Демоскоп Weekly, № 327-328, 31 марта – 13 апреля 2008.
Доступно за адресою: demoscope.ru/weekly/2008/tema01.php.

центр – як-от у 1920-х рр. чи під час війни 1941–1945 рр., тим більше вона була українська. І навпаки: посилення центру вело до антиукраїнських репресій, як, скажімо, у 1930-х рр. чи відразу після закінчення війни. Найбільш виразно ця друга тенденція виявилася у масовій русифікації вихідців з українських сіл до міста. У радянській Україні існувала виразна тенденція: чим більше місто, тим більш воно було російськомовним. Однак перехід на російську мову не конче означало прийняття російської ідентичності: справа виглядала набагато складніше, у зв'язку з амбівалентністю українських та російських ідентичностей у Радянському Союзі.

Після смерті Сталіна радянська система перестала бути тотально репресивною. Повоєнні десятиліття позначилися зростанням добробуту. Вперше за час існування СРСР тривалість життя в 1960-х рр. почала навіть наближатися до західних показників. Нові політичні, демографічні й освітні тенденції творили підстави для фундаментальних змін у ціннісній основі радянського суспільства. Індустріалізація та культурна революції призвели до появи численної інтелігенції, як технічної, так і гуманітарної, котра була чимось на зразок радянської версії середнього класу. Поєднання відносного добробуту з відносно ліберальним кліматом «хрущовської відлиги» зумовило появу свого покоління шістдесятників. Воно було подібне до молоді на Заході, оскільки тяжіло до самовираження. Скинення Хрущова і прихід Брежнєва до влади поклав край цим обнадійливим процесам: частина колишніх шістдесятників опинилася у в'язницях чи на засланні, а ті, кого не репресували, замовкли або перетворилися на конформістів.

Придушення шістдесятництва спричинилося до того, що серед населення СРСР, особливо у великих

індустріалізованих містах, домінувала культура конформізму. Це створило ефект «радянського народу»: населення, яке назагал було освічене, секуляризоване й урбанізоване, ставилося байдуже або навіть вороже до демократизації політичного життя. Під модернізованою шкірою билося серце колективізму, етос якого був дуже подібним до етосу великої сім'ї, а в суспільній свідомості домінував культ тяжкої праці з більш чи менш прикритою зневагою до інтелектуальної роботи. Є правдою, що Українська РСР займала одне з перших місць серед радянських республік за кількістю дисидентів. Але їх число було краплею у морі зрадянізованого українського населення.

Як і весь СРСР, Україна завершила свій модернізаційний рух «по вертикалі», але з різних причин таки не спромоглася на помітний рух «по горизонталі». Радянська модернізація сходила з рейок, а тому не мала майбутнього.

РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ

Сильний регіоналізм є однією з найхарактерніших рис української історії. Це стосується історії індустріалізації. Вона була слабша у Центрі й на Заході України, порівняно зі Сходом та Півднем, до того ж у Західній Україні ще й почалася значно пізніше, ніж на решті земель. Відповідно тут радянізація була досить поверхова, а традиційне суспільство набагато живучіше.

Найбільше це стосується Галичини, де, за винятком нафтовидобувної промисловості, аж до приходу радянської влади не йшлося про індустріалізацію. Галицькі українці, поляки та євреї, однак, були модернізовані в інший, політичний спосіб – в основному

через габсбурзьких чиновників, котрі буквально насаджували в Галичині модерні політичні практики. Ця «модернізація через бюрократизацію» є маркантною сторінкою в історії Габсбурзької монархії загалом й австрійської Галичини зокрема. Габсбурзька монархія не була найбільш ефективною чи найбільш демократичною державою – але вона була найбільш ефективною та найбільш демократичною у порівнянні з тими державами, що існували до чи після неї на українських землях.

Вона перестала існувати у 1918 р. Проте її спадщина, як показують соціологічні дослідження, чітко проступає у внутрішніх поділах як посткомуністичної Польщі, так і пострадянської України. Галичани, як і тут, так і там, більш націоналізовані, їм властивий консерватизм і сильна релігійна традиція, сильніший спротив комуністичній ідеології та вищий рівень розбудови громадянського суспільства. Фахівці зауважують, що Галичина є одним із тих прикладів, коли хочеться вийти за сучасні кордони, щоб показати живучість кордонів XIX ст.

Спадщина австрійської доби була свідомо заглушена у міжвоєнній Польщі. Польський уряд робив усе, щоб демонтувати не лише цю спадщину, але навіть пам'ять про неї – включно з заміною назви «Галичина» на «Малопольщу». Польський уряд не був добрим до українців. Але не можна заперечити, що і його влада привела до певного цивілізаційного поступу українських земель, включно чи у першу чергу з Волинню, котра після війни і революції відійшла від Російської імперії до Польщі. Тогочасний український національний рух у Західній Україні піддався загальній європейській спокусі екстремізму: у міжвоєнну добу тут появилися як його комуністична (КПЗУ), так і націоналістична (ОУН) відміни. У переддень та

під час другої світової війни український екстремістський (інтегральний) націоналізм здомінував майже повністю політичне життя місцевих українців. Однак навіть він, при всій своїй нелюбові до демократії, мусів опиратися на розбудовану сітку громадських організацій, значна частина яких була утворена ще у «добрі старі» габсбурзькі часи.

Радянська влада після війни поєднала колишню Малоросію з колишньою Малопольщею в одну велику радянську Україну. Утворена з різних земель і різних історичних спадщин, Українська РСР була однією із найпроблематичніших територій для Кремля. Приєднання західних українців, як і балтійських народів, вважають найбільшою стратегічною помилкою Сталіна. Мова йде не лише про активний антикомуністичний збройний спротив Української Повстанської Армії кінця 1940-х – початку 50-х років. Яким довгим чи запеклим він не був, радянській владі вдалося його придушити. Проблема для Кремля полягала в тому, що західноукраїнські землі були найменш зрадянізованими і найменш зрусифікованими. Включення їх у склад СРСР змінювали баланс стосунків між імперським центром та Україною.

В українському випадку промовистим щодо цього є приклад празької весни 1968 р. Нещодавно відкриті з архівів документи часів холодної війни показали, що український чинник відіграв важливу роль у рішенні Кремля ввести свої війська в Чехословаччину. Радянська влада побоювалася, що дух «празької війни» пошириться на два українські регіони, котрі однаково, хоча й у різний спосіб, були чутливі до чеських національно-комуністичних лозунгів, – Західну Україну, де були живими спогади про недавній антикомуністичний спротив, та Донбас, де робітникам імпонувала ідея «соціалізму з людським обличчям».

Найбільше на введенні танків у Прагу наполягав перший секретар української компартії Петро Шелест. Іронія долі в тому, що через декілька років він був зміщений із цієї посади за звинуваченням у націоналістичному ухилі («автономізмі»): підтримував підвищення статусу української мови та відродження української історичної пам'яті – те, чого добивалися українські шістдесятники.

Розповідають, що учасники масових протестів у Центральній Європі тримали в руках перевернутий плакат із написом «68». Таким чином вони підкреслювали зв'язок між антикомуністичними рухами у Празі та Варшаві в 1968 р. і падінням комунізму в 1989 р. Цей зв'язок помітний і в українському випадку: багато хто з творців народного Руху в 1989 р. були тими шістдесятниками, яких радянський режим розтоптав або схилив до конформізму. Та є й ще один, глибинніший зв'язок: незалежна Україна постала з компромісу власне тих трьох сил, яких Кремль побоювався в 1968 р. – національного (чи націоналістичного) Заходу, комуністично-ухильницького Києва та промислового Донбасу. Кожен із них уособлював свій спосіб модернізації: української політичної без економічної (Захід), радянської економічної без політичної (Схід) та гібридної, яку годі окреслити точно через її амбівалентність, у Центрі.

НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНА: ЗМІНИ БЕЗ РУХУ, РУХ БЕЗ ЗМІН

Союз між українським Заходом, Центром і Сходом нагадував союз лебедя, рака і щуки. Він швидко роз-

пався, щойно зник спільний ворог – імперський центр. За нових обставин старі союзники стали запеклими ворогами. Російськомовний Схід буквально повстав проти нової української влади, в якій він убачав – справедливо чи ні – виразника інтересів насамперед Заходу України. Бунт східноукраїнських регіонів призвів до глибокої політичної кризи 1993–1994 рр. Вона була тим більш небезпечною, що розвивалася на тлі кризи економічної. За таких обставин окремі аналітики тоді передрікали неминучий розпад України й навіть її можливу смерть як молодої незалежної держави.

Однак ця криза розв'язалася у мирний спосіб: унаслідок виборів 1994 р. перший український Президент Кравчук передав владу, не чіпляючись за неї й не маніпулюючи нею, своєму наступникові Кучмі, представникові російськомовного Сходу. Важливість цього, на перший погляд, банального факту стає очевидною лише у порівнянні. Майже в тому самому часі Росія теж переживала глибоку політичну кризу – протистояння між Президентом Єльциним і російською Думою. Ця криза закінчилася силовою розв'язкою: у жовтні 1993 р. Єльцин дав наказ стріляти по Думі, і на вулицях Москви кілька днів відбувалися збройні сутички.

Як писав тоді російський історик Дмитрій Фурман, «Україна склала, коли можна так сказати, іспит на демократію, який ми насправді провалили». Два відмінні сценарії виходу з кризи в Росії й Україні показали, що історія таки має значення. За розходженням політичних траєкторій проглядалися історичні відмінності. Історично успадкована різнорідність України штовхала владу до компромісу, натомість однорідніша Росія обрала силове розв’язання конфлікту.

Відмінності спостерігалися в місцевих олігархічних режимах. І тут, і там вони були нічим іншим, як новим

утіленням суспільства «закритого доступу». Однак український варіант різнився від російського: внаслідок яскраво виражених культурних і регіональних поділів українське політичне життя зберігало риси змагального політичного процесу. Тому Єльцин міг спокійно призначити Путіна своїм наступником, і російське суспільство таке призначення сприйняло. Подібна спроба Кучми з Януковичем спричинилася у 2004 р. до Помаранчевої революції.

Зрештою, і спосіб, у який була розв'язана криза 1994 р., і Помаранчева революція забезпечили незалежній Україні майже 20 років безперервної демократії. Звичайно, вона була дуже недосконала, позначена політичними скандалами, корупцією, загибеллю опозиційних політиків та журналістів. І все ж **Україні вдалося те, що, за винятком країн Балтії, не вдалося жодній іншій пострадянській республіці**, – **збудувати механізм *відносно* демократичної і *відносно* мирної зміни влади**. За два десятиліття українці пережили три переходи влади від одного президента до іншого. Це вважається однією з підставових ознак того, що в країні запустився механізм демократії.

В основі цього механізму був неписаний закон: кожен, хто приходить до влади, не може посадити свого опонента в тюрму, бо завтра він може сам стати опозицією і, відповідно, опинитися в ув'язненні. Це було правило здорового глузду та інстинкту самозбереження. Янукович не мав ані першого, ані другого, тому, прийшовши до влади 2010 р., він цей механізм поламав. Його прихід до влади не був аж такою великою несподіванкою. Він очолив державу на хвилі розчарування помаранчевою владою і, що навіть важливіше, економічної кризи 2008–2009 рр. (пам'ятаймо: чим гірший економічний стан, тим більша загроза сходження з рейок демократії).

Однак прихід Януковича від самого початку показував на короткотривалий епізод на тлі глибинних внутрішніх змін, яких зазнало українське суспільство у 1991–2010 рр. Причини цих змін можна описати дуже стисло: до двадцяти років відносної демократії додалося десять років поліпшення економіки. Після майже десяти років економічної руїни ситуація почала вирівнюватися наприкінці 1990-х рр. Почасти це відображало загальну економічну кон'юнктуру на пострадянському просторі, почасти це було результатом реформ, що їх започаткував Кучма відразу після приходу до влади. Так чи інакше, в Україні помітно почала збільшуватися кількість людей, що стали відкладати гроші із зарплат на довготриваліші цілі, ніж просто повсякденне проживання. Це виразна ознака появи середнього класу. За різними оцінками, в Україні він становить від 5 до 30%. Різниця пояснюється не лише різними методиками й оцінюванням, а й регіональними від-

Схема 12.
Динаміка руху України на ціннісній карті світу, між 1999–2004 та 2005–2008 рр.

Джерело: worldvaluessurvey.org.

мінностями: середнього класу більше на Півдні та Сході, ніж у Центрі й на Заході. Та найбільше його в Києві (до 50%) – українській столиці, де відбулися дві революції. А щойно з'явився середній клас як відносно численна верства, можна було – відповідно до моделі Інґельгарта – чекати серйозних політичних змін.

Зрозуміло, що якби йшлося тільки про економіку, то цих змін не було б: адже в Росії середній клас набагато більший і заможніший. Важливо, однак, що ці зміни визрівали на тлі ціннісних змін. Розходження між історичною траєкторією України і Росії добре видно на підставі даних двох останніх хвиль World Values Survey: якщо Росія в «нульові» 2000-ті рр. міцно «закріпилася» на цінностях виживання, то Україна виразно дрейфувала в бік цінностей самовираження й почала наближатися до межі виходу з «русского мира» (див. схему 12). Важливо звернути окрему увагу й на вектор змін: він горизонтальний, а тому відкриває вікно можливостей для збалансованої політичної й економічної модернізації.

Проведене за подібною методикою європейське

Схема 13.
Ціннісні орієнтири серед різних вікових груп

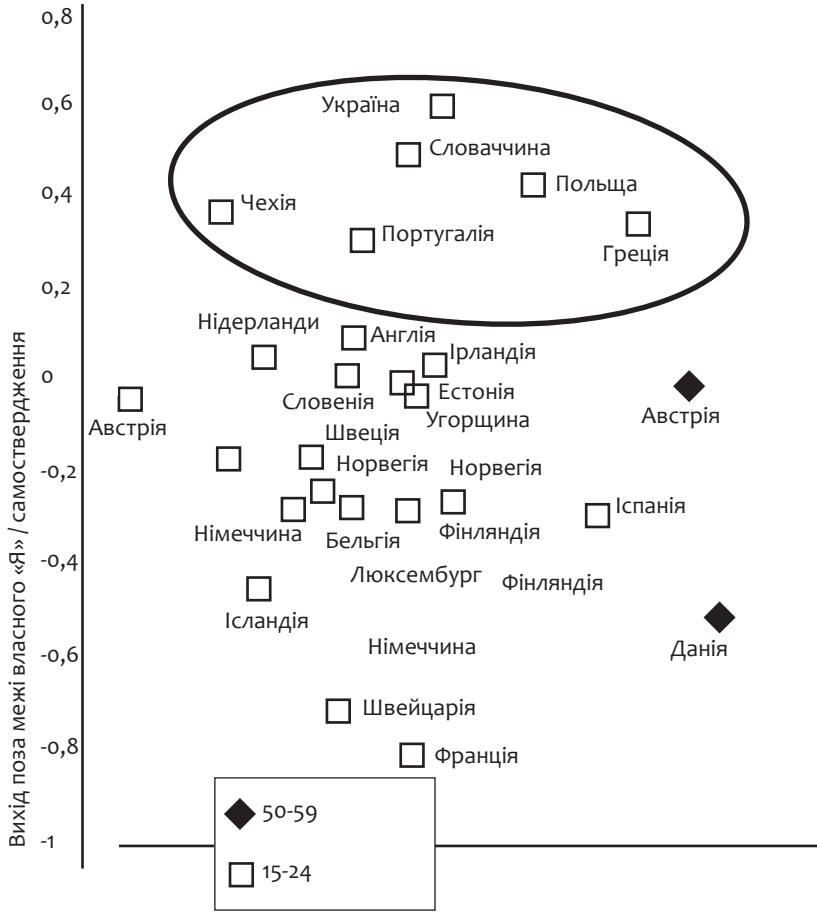

ПОЯСНЕННЯ: це дослідження виконане за схожою, але таки відмінною методологією, ніж Світове дослідження цінностей. Зокрема, ця карта має іншу просторову орієнтацію: «добрий кут» тут знизу зліва, а «поганий» – зверху справа.

Джерело: Владимир Магун, Максим Руднев. Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами. – С. 261. Доступно за адресою www.isras.ru/files/File/Publication/ESS.Chp9_Ok.pdf.

дослідження цінностей (див. схему 13) дає змогу побачити ще один чинник змін. Це «ровесники української незалежності» – молоді українці, які народилися на момент краху комунізму чи пізніше та які дебютували на українських виборах 2010–2012 рр.

В Україні сталося щось на зразок розриву поколінь: молодь віком 15–24 років за своїми цінностями набагато ближча до своїх європейських однолітків, аніж до старших, 50–59 річних українців.

Як показують інші дослідження, в Україні чим вищий рівень освіти і чим молодший вік, тим слабші регіональні відмінності й тим сильніша підтримка євроінтеграції. Вік й освіта збігаються у випадку студентської молоді. За всю свою історію Україна ще ніколи не мала такого освіченого покоління, як теперішня молодь. Вища освіта стає нині такою ж поширеною, як ще кілька десятиліть тому середня. Сучасна Україна входить у «топ-10» країн світу з найвищою часткою студентів серед молоді відповідного віку. Кількість, зрозуміло, не конче означає якість: українські університети та інші вищі навчальні заклади виконують роль так званої няньки (babysitter), яка переховує молодих людей від безробіття. Важливо, однак, що роки, проведені навіть у найгіршому університеті, формують цінності самовираження. Свідоме доростання цього покоління відбувалося в умовах відносної заможності (багато з них були занадто малі, щоб пам'ятати важкі дев'яності) й відносної демократії. Окрему роль відіграє масова дигіталізація – вибухоподібне поширення комп'ютерів, інтернету і соціальних мереж. Цей останній чинник особливо важливий, оскільки соціальні мережі сприяють поширенню еґалітарного етосу: у Фейсбуці, ВКонтакте чи у Твіттері всі рівні між собою. До того ж інтернет та соціальні мережі не знають національних кордонів, а це неминуче веде до глобалізації поколінного досвіду.

Завдяки цим змінам в Україні сформувалося перше глобальне покоління, схоже до того, що нині становить кістяк протестного руху «Occupy» у Бразилії, площі Таксим у Стамбулі чи Болотної в Москві. Довго

було незрозуміло, чи ця освічена група серед молодих подасть свій голос, чи, як декілька поколінь в Україні перед ними, зійде в могилу мовчки. Євромайдан розвіяв ці сумніви й показав, що за великим рахунком майбутнє належить таки їм.

Якщо робити прогноз для України на наступні 20 років, то один зі сценаріїв може бути такий: коли сьогоднішнє покоління ровесників української незалежності досягне 40–50 років – віку, коли люди починають займати керівні позиції в різних державних і громадських інституціях, це буде нова Україна, країна відкритого доступу і сталого розвитку. Аби цей сценарій реалізувався, потрібно щонайменше дві умови: по-перше, щоб найактивніше ядро цього покоління не виїхало з України; по-друге, щоб ті, хто лишився, не вразилися корупцією і не уподібнилися сучасній українській політичній еліті.

Загрози того і того в Україні дуже високі. І то не лише через низький (порівняно навіть із сусідами) рівень життя та високий рівень безробіття, що відохочує амбітну молодь поєднувати власне майбутнє з майбутнім своєї країни. Величезною проблемою є корупція. А одна з найбільш корумпованих галузей – освіта. Оскільки освіта є природним середовищем перебування для молодих людей, то відповідно багато з них сприймають корупцію як норму поведінки. Дослідження 2010 р. показало, що для київських студентів, однієї з найчисленніших і найважливіших груп української освіченої молоді фаховий рівень та лідерські якості не є запорукою успіху в Україні. Далеко більше значення, вважають вони, мають особисті зв’язки. Тому успішність, на їхню думку, полягає в тому, щоб працювати менше, а діставати більше.

РОЗДІЛ VI

ПРО МОЖЛИВІСТЬ ПОДОЛАТИ ІСТОРІЮ

Спробуймо тепер звести кілька ниток нашої розповіді в єдину. Історично Україні випали не найкращі спадщини для того, щоб успішно модернізуватися, – східно-християнської традиції, Російської імперії та комунізму. Але кожна з них проявлялася своєрідно, по-іншому, ніж, скажімо, у сусідніх Білорусі чи Росії. Ці спадщини тут були ущербні й «зіпсовані» західними впливами. Тому ситуацію з історією можна описати формулою, якою характеризують сучасну українську ситуацію: вона ні така добра, ні така погана, як ми собі її уявляємо.

Проголосувавши 1991 р. за самостійність України, її громадяни – бодай формально – вийшли з тіні двох історичних спадщин: імперії й комунізму. Зрозуміло, що їх тяжко позбутися за такий короткий, з історичної перспективи, відрізок часу, як 20 років. Особливо,

коли вони виступають разом з набагато тривалішою спадщиною східнохристиянської традиції та паразитують на ній. Вони дуже постраждали у вогні Євромайдану 2014 р., однак чи згоріли повністю, а чи тільки обпалилися, покажуть наступні роки.

Та українська незалежність витворила шанси на подолання історії. Зокрема поєднання деякої (відносної) демократії та послідовних років економічного зростання дали можливість сформуватися в Україні середньому класові та молодому поколінню, яке має набір цінностей відкритого суспільства. Якщо ця тенденція збережеться, то за 20–25 років країна досягне стану відкритого доступу і тоді увімкнеться механізм сталого розвитку.

ПРО ПОТРЕБУ СТРИБКА

Тільки ж сценарій еволюційного вростання України в цивілізований світ малоймовірний. Один із найвизначніших економічних істориків сучасності Олександр Гершенкрон колись порівняв й узагальнив досвід відсталих країн. Його висновок: стратегія розвитку відсталих країн має засадничо відрізняється од стратегії розвинутих країн. Оскільки вони не знають сталого розвитку, їхню стратегію можна уявити на прикладі стрибка жаби: вони мовби перестрибують з однієї траєкторії на іншу. До того ж чим далі на Схід, тим більшу роль у цьому стрибку відіграє держава. Вона ніби компенсує відсутність тих історично-культурних умов, що є в розвинутих країнах. Модернізація відсталих країн певною мірою подібна до вирощування бананів у Сибіру чи розведення пінгвінів у Сахарі: і в першому, і в другому

випадку вона приводить до експорту продуктів, що виросли в одному середовищі, в інше, часом дуже відмінне історико-культурне середовище. А втім це не означає, що такий процес наперед приречений на невдачу. Просто реалізація його потребує побудови оранжерей і зоопарків, а відтак додаткових ресурсів. Історично ж склалося так, що у Європі чим далі на Схід, тим менше ресурсів є у суспільства, а тим паче у держави. Без використання цих ресурсів не можна здійснити цивілізаційного стрибка.

Готовність до такого стрибка забезпечують багато речей, передусім – прихід до влади еліти, яка має сильну політичну волю змінювати країну. В основі стратегії цих змін має бути просте правило, яке легко сформулювати, але важко додержати: **інституції можуть ефективно функціонувати лише тоді, коли вони відповідають суспільним потребам, а не винятково інтересам верхівки**. Поява такої еліти є подією революційною, як і сам її прихід. Тому революція дає більше шансів для цивілізаційного стрибка, ніж еволюція. По-друге, ця еліта повинна мати стратегічну програму стрибка. Це передбачає зміну способу думання про саму країну. **Треба вміти відокремити першорядні завдання від другорядних, а саме: те, про що *треба* думати, від того, про що *можна* думати.** У випадку України це, зосібна, означає перенесення наголосу з ідентичностей на цінності. **Тому програма стрибка, по-третє, крім доконечного плану економічних реформ, має охоплювати гуманітарний вимір** – тобто як і в якому напрямі реформувати освіту та культуру, трансформувати українську науку, розбудовувати незалежні засоби інформації, змінювати уявлення про своє минуле і про своє місце в сучасному світі, – все те, що працює на зміну ціннісної основи суспільства. Напрями цих

змін неможливо описати з достеменною точністю. Та очевидною є їхня загальна тенденція: вони мають вести до подолання комплексу неповноцінності й меншовартості, переборення зневіри щодо власних сил, до переходу від «історії з бромом» до «історії без брому», освоєння інтелектуальної західної традиції від Аристотеля до Фуко, вміння думати глобально, а діяти локально тощо.

Усі ці зміни та додаткові зусилля робляться не з доброго життя. Людині властиві лінощі, тож де тільки змога, вона воліє нічого не змінювати. Готовність до стрибка зростає, коли приходить розуміння: ситуація вже настільки погана, що гіршої країни бути не може. Це ситуація або воєнної поразки, як у випадку Німеччини після Другої світової війни, або ж краху режиму, що спричинився до економічного занепаду, як у випадку Польщі після падіння комунізму чи у Грузії після десяти років її незалежності.

Історична «заслуга» Януковича полягає у тому, що, призвівши країну до колапсу, він таким чином підвищив градус її готовності до змін.

Отже, за багатьма ознаками, в Україні створилися умови для того, щоб подолати свою історію – вийти із зони бідності, корупції й політичної нестабільності, відтак розпочати рух у напрямі «клубу 25%».

РОЗДІЛ VII

ПОДОЛАННЯ ПАМ'ЯТІ

Обговорення минулого і його ролі для сучасної України не буде повним, якщо не порушити ще одного аспекту – історичної пам'яті.

Як і все в людському світі, минуле існує ніби двічі: те, яким воно насправді було, і те, яким воно є в наших головах. Під «нашими» я маю на увазі голови не істориків – таких самих людей, як і я, а тих громадян, які не обтяжені історичними фаховими знаннями, які черпають свої уявлення про минуле зі шкільних підручників, сімейних розповідей, кінофільмів тощо. Продуктом роботи перших є історична наука, других – історична пам'ять.

Відмінність між тим і тим є засадничою. Якщо історична наука рухається в бік якомога точнішого і щонайповнішого пізнання минулого (з певним меланхолійним сумом розуміючи, що воно неможливе), то

історична пам'ять рухається в протилежний бік – не до, а від минулого, яким воно «було насправді».

Найкраще і найстисліше цю відмінність схарактеризував Ернест Ренан: «Забута історія, або, краще сказати, історична помилка є одним з основних чинників творення нації». Цю фразу передають популярніше: «Неправильне розуміння історії є підставою існування нації». Суть цієї думки в тому, що національна, як і кожна колективна, пам'ять потребує певних, а часом значних спрощень, замовчування невигідних сюжетів і заміни їх зручною історією.

Немає жодної нації, яка була б вільна од цього гріха. Сам Ренан наводив приклад, як французи не люблять згадувати про вбивство французьких єретиків у Варфоломіївську ніч на Півдні у XIII ст. У післявоєнні роки новим замовчуваним епізодом для французів стала французька колаборація з нацистами. Його було витіснено «зручним» міфом про те, нібито вся французька нація мужньо боролася проти окупантів.

Візьмімо приклад своїх ближчих сусідів. Від XIX ст. польська нація формувалася з переконаністю, що «Польща є Христом народів», тобто зазнала найбільше кривд, а тому її воскресіння стане передумовою визволення всіх націй. Книжка Яна Ґросса «Сусіди» (2000) докорінно заперечує цей міф. Вона оповідає, як польські мешканці містечка Єдвабно влітку 1941 р. у жорстокий спосіб і без прямого спонукання німців винищили своїх єврейських сусідів. Зрештою хто-хто, а українці добре знають, якими жорстокими й егоїстичними могли бути поляки.

У російському випадку такій зручній історії слугує міф «Велика Вітчизняна війна». По-перше, він дає громадянам можливість показати себе (чи, в іншому варіанті, «русский мир») рятівниками людської цивілізації і списати всі свої національні чорні пля-

ми (як-от сталінські репресії, завойовницькі походи 1939–1941 рр. та й сам факт, що СРСР у той час був союзником Гітлера) на історичну доконечність. По-друге, міф «Велика Вітчизняна війна» для росіян є одним з небагатьох справді об'єднавчих міфів на відміну од пам'яті про революцію 1917 р. та громадянську війну, в якій російське суспільство було розколоте на «червоних» і «білих».

Українці теж мають свої історичні міфи. Припускаю, що читачі їх добре знають, і тут нема потреби їх докладно перелічувати. Скажімо, українська історична наука досі чекає на фахівця, який мав би мужність написати дослідження про козацький міф чи міф УПА. Тут лише зазначу, що деякі з українських міфів близькі до російських. Так, 80% населення України, коли заходить мова про останню війну, надають перевагу назві «Велика Вітчизняна» над «Друга світова». Та якщо в російському випадку міф «Велика Вітчизняна війна» є об'єднавчим, то в українському ніщо так сильно не роз'єднує населення, як суперечки про війну. Особливо, коли мова заходить про такі постаті, символи і події, як Степан Бандера, Українська повстанська армія чи День Перемоги. Українське суспільство щодо цього більш схоже на польське, що теж розколоте навпіл, з тією, однак, відмінністю, що там націю розколюють спогади про те, як поляки вийшли з комунізму в 1989–1991 рр. Істотно відрізняє поляків і те, що вони ведуть свої суперечки вже після цивілізаційного стрибка. Українські ж дискусії точаться не лише до такого стрибка – вони взагалі його унеможливлюють.

Соціологічні опитування незмінно показують, що найбільше українців хвилюють такі проблеми, як зростання злочинності, загроза безробіття, високий рівень корупції та ін. Питання історії і мови у результатах цих опитувань традиційно посідають низьке

місце. Та варто політикам чи їхнім прислужливим політрукам вкинути у публічний простір дискусію на теми мови чи історії, як українці забувають про всі інші, важливіші речі і сперечаються, скажімо, про те, чи гідний Бандера звання Героя України.

За таких умов історична пам'ять стає найнебезпечнішою отрутою, яку виробляє хімія нашого мозку. Вона не лише затруює свідомість, а ще й паралізує нашу готовність до змін. Не можна подолати історію, ту, якою вона є, якщо не подолати ту історію, яка сидить у наших головах. Важко робити будь-які реформи в суспільстві, розділеному історією. Історична пам'ять має сильне емоційне забарвлення, а тому вона є ідеальним засобом для того, аби мобілізувати електорат під певні політичні прапори. Сучасні українські політтехнологи та їхні замовники роблять усе, щоб час від часу підкидати на електоральне поле України історичні міни. При цьому історикам не лишається нічого іншого, як виступати в ролі саперів.

На жаль, в Україні добрих істориків значно менше, ніж політиків від історії. На кожного доброго історика-сапера знайдеться кілька політтехнологів-мінерів. До того ж політтехнологи завдяки своїм господарям мають набагато більше засобів – грошей, доступу до мас-медіа, ніж історик, який нерідко, крім власного комп’ютера і власної голови, більше нічого не має. Тому фаховим історикам варто пробувати змінити загальну суспільну атмосферу так, щоб політрукам від історії дедалі тяжче було перетворювати електоральні поля на мінні поля історії.

І тут нам знову у пригоді може стати досвід інших народів, які в більш чи менш задовільний спосіб справилися зі своїм проблематичним минулим. Розгляньмо три такі приклади: іспанський, німецький, англосаксонський.

ІСПАНСЬКИЙ ПРИКЛАД

Іспанський приклад є одним із найближчих до українського. Як і Україна, Іспанія є однією з найбільш розділених націй у Європі; як українці, іспанці розділені пам'яттю про останню війну (тільки в іспанському випадку це громадянська війна 1936–1939 рр.); як Україна, Іспанія уражена сильним регіоналізмом, котрий в окремих випадках (як-то басків чи каталонців) загрожує перетворитися на сильний націоналізм та сепаратизм.

Іспанія почала свою трансформацію після смерті Франко (1975). Уже через два дні після його смерті було відновлено монархію, а через два роки проведено перші від часів Другої республіки (1931–1936) вільні вибори. При цьому іспанська еліта була свідома загроз, які стояли перед країною. Вони оприявнювалися, коли заходила мова про минуле. Від громадянської війни іспанців відділяло заледве сорок років. Пам'ять про її жорстокість та повоєнні франківські репресії була ще надто жива, вона й далі жила серед ветеранів республіки та їхніх родин. І все ж постфранкським реформаторам та демократичній антифранкській опозиції вистачило розуму не розпочинати війни пам'ятей. Натомість вони прийняли неформальний пакт про амнезію (*pacto de olvido*) – свідоме «забуття» політичних ексцесів минулого заради того, щоб уникнути їхнього повторення у майбутньому.

Це не означало заборону дискусій про історію взагалі – це було б неможливим. Ішлося про відмову держави від участі у святкуваннях, що їх провадила та чи та партія. Держава ставала ніби вище від партійних суперечок щодо минулого. Політичний розвиток Іспанії після смерті Франко не був легким, вона пережила

кілька замахів на короля, прем'єр-міністрів і навіть спробу державного перевороту (1981). Та консенсус про «амнезію» не був зламаний. Він тривав майже 30 років, аж до приходу до влади лівого уряду Запатеро (2004). Внук республіканця, розстріляного франкістами, він оголосив відновлення історичної пам'яті одним із головних пріоритетів своєї політики. Його уряд створив спеціальну комісію, що мала вивчити проблему жертв громадянської війни і франкістського режиму. Протягом двох з лишком років роботи комісія виробила рекомендації, які послужили основою для нового, тепер уже формального Закону про історичну пам'ять, що його ухвалив іспанський парламент 31 жовтня 2007 р. Закон заборонив державі підтримувати ту чи ту версію минулого, як і уславлювати одну зі сторін, що воювали. Водночас Закон визнав, що кожна група, сім'я чи особа має право на свою версію минулого, але жодна з цих версій не має монополії на історичну пам'ять.

Важливим є те, як самі іспанці сприйняли таку історичну політику. За соціологічними опитуваннями, більшість іспанського суспільства бажає віддати минуле минулому і противиться політизації історії, зокрема тому, що не бачить історії серед найбільших своїх проблем. World Values Survey показує, що з-поміж усіх європейців іспанці мають один із найвищих рівнів національної гордості. За цим показником вони поступаються лише британцям, але випереджають усіх інших. І найголовнішим джерелом їхньої національної гордості є не Колумбове відкриття Америки чи повстання проти Наполеона, а те, як Іспанія вела себе під час переходу від режиму Франко (кількість тих, хто найбільше гордиться перехідним періодом, збільшилася від 76.9% у 1985 р. до 86.1% у 2000 р.).

Успіх іспанської трансформації спростував думку про іспанців як націю, котра не може дати собі раду, бо, мовляв, більшість із них індивідуалісти й надто емоційні, – стереотип, що його культивував режим Франко.

В Україні були поодинокі спроби перейняти іспанський успіх. Леонід Кучма на одній із передвиборчих зустрічей (1999) заявив, що він «за примирення всіх українців, які у Другій світовій війні боролися по різні сторони барикад, за іспанським зразком».Так само Віктор Ющенко закликав ветеранів Червоної та Української повстанської армій помиритися, «як це зробили іспанці». Зрештою, група фахових істориків, скликана у 2006 р. Інститутом національної пам'яті для вироблення рекомендацій щодо нових підручників, дала пораду, суголосну іспанському Закону про історичну пам'ять (2007): відмовитися від однієї версії історичної пам'яті, натомість пробувати подати минуле через досвід різних осіб і груп, що проживають на території сучасної України. Жодна із цих спроб – ані Кучмина, ані Ющенкова, ані українських істориків не дала бажаних результатів.

На мою думку, є кілька причин того, чому іспанська модель не спрацьовує в Україні. Перша полягає в тому, що український політикум не має відповідного класу. Він не показує відповідного рівня ані відповідальності, ані свідомості. Хоч би скільки приймалося законів, завжди знайдуться політики, які, користуючись своїм формальним чи реальним статусом недоторканності, цих законів не додержуватимуть і будуть їх обходити. Як каже прислів’я, «на Русі строгість законів компенсується необов’язковістю виконання їх» – і в цьому сенсі сучасна Україна залишається частиною «русского мира». Другою причиною є відсутність в Україні об’єднавчої фігури, яка має

загальне визнання і виступає третейським арбітром. Такою фігурою в іспанському випадку є король Хуан Карлос I. В Україні такої фігури поки що немає, а якби й з'явилася, то відразу була б атакована партійними мас-медіа з однієї чи з іншої сторони, щоб знищити її авторитет, бо її присутність ставить під загрозу їхні рейтинги популярності серед власного електорату. І, нарешті, коли іспанці дискутували про своє минуле, у їхні суперечки не втручалася ні Франція, ні інші більші, близькі чи далекі сусіди. Україна позбавлена такої розкоші. Вона й далі перебуває в тіні Росії, російських політиків, секретних служб і мас-медіа, які не лише втручаються в українські дискусії, а й пробують накинути свою версію минулого.

Тому іспанська модель є наскільки бажаною, настільки і неможливою для України. Маю надію – поки що.

НІМЕЦЬКЕ ПОДОЛАННЯ ІСТОРІЇ

Іншою моделлю є німецька. Власне, сам термін «подолання історії» має німецьке походження і мовою оригіналу звучить як *Vergangenheitsbewältigung* та *Aufarbeitung der Geschichte*. Ця модель передбачає співдію, з одного боку, політиків, а з другого – фахівців з різних царин – від права до богослов'я. Серед них, окрім таких філософів, як Юрґен Габермас, чи таких письменників, як Ґюнтер Ґрасс, особливу роль відігравали і відіграють історики. Більшість із них шукали не «зручної правди», а навпаки, правди без лапок, справдешньої, часто дуже незручної для нації (див. славетну *Historikerstreit* – суперечку істориків кінця 1980-х рр.). В основі німецької моделі лежить

повне і беззастережне засудження нацистських злочинів, передусім Голокосту, до тієї міри, що заперечення їх прирівнюється до злочину.

Німці були дуже «добрими» не лише у фашизмі, а й у комунізмі. Комуністична Східна Німеччина (Німецька Демократична Республіка) мала один із найвищих показників більш чи менш добровільної співпраці своїх громадян із державною службою безпеки («штазі»), порівнювану хіба що з Румунією Чаушеску, а НДР була головним союзником Кремля в Центральній Європі. Коли впала Берлінська стіна (1989) і дійшло до об'єднання Західної та Східної Німеччини (1990), уряд провів люстрацію та відкрив доступ до секретних документів «штазі». Таким чином після засудженням нацизму відбулося засудження комунізму.

«Подолання минулого» значною, хоч і не повною мірою, супроводилося актами вибачення та примирення зі своїми сусідами – Францією (1950-ті рр.), Польщею (1960-ті рр.) й головно – з євреями (1970–1980-ті рр.).

Спосіб, у який Німеччина розквиталася зі своїм огидним минулим, є унікальним. Недаремно Німеччину називають чемпіоном з вибачень. Але німецька модель виявилася ще й унікально успішною. Без «подолання своєї історії» Німеччина навряд чи могла б стати тим, чим вона є сьогодні – політичним серцем й економічним мотором об’єднаної Європи.

Успіх Німеччини пробували копіювати ті країни, які вийшли з тоталітаризму чи авторитаризму. Географія цих спроб дуже широка – від Південної Африки до Чилі. Проте ніде ці спроби не були настільки вдалими, як у Німеччині. Зокрема досвід показує, що німецька модель слабко надається до Центральної та Східної Європи. Майже в кожній країні є значна кількість прихильників і захисників комунізму, з одно-

го боку, та прихильників і захисників авторитарних режимів чи націоналістичнх рухів, які напередодні чи під час війни колабораціонували з нацизмом, – з другого. І ті, й ті представлені партіями, котрі мають відносно численний електорат. Зрозуміло, що вони відмовляються визнати злочини своїх ідеологічних попередників і противляться засудженню своєї історичної спадщини.

Якщо німецька модель реалізується, то тільки наполовину, як-от у випадку офіційної Росії, яка радикально засуджує націоналістичні (майже без винятку – неросійські) рухи, але замовчує злочини сталінізму, КДБ та засуджує «ревізію Великої Вітчизняної війни». Та половинна модель не може досягти потрібного ефекту. У російському випадку німецька модель скидається на карикатуру цієї останньої. При цьому Росія нагадує того, хто добачає в чужому оці соломинку, але не помічає колоди у власному. Російська модель є радше екстремальним виявом тієї політики історичної пам'яті, котра характерна скоріше для цілої Центральної і Східної Європи – так само, як німецька модель виглядає екстремальною для Європи Західної. Сучасна Україна набагато ближча до російської, ніж до німецької моделі, а тому шанси запровадження цієї останньої тут ще менші, ніж моделі іспанської.

АНГЛОСАКСОНСЬКА МОДЕЛЬ

Нарешті, третя, англосаксонська модель. Найкраще її стосовно України окреслив Іван Лисяк-Рудницький, один з найбільших істориків XX ст., який до того був активно заангажований у «передумування України». Він сформулював визначення цієї

моделі задовго до падіння комунізму, але передбачаючи постання незалежної України. Виходячи з важливості його формулювання, дозволю собі розлоге цитування: *«Мабуть, найскладнішою проблемою в майбутній еволюції української думки буде синтез антагоністичних політико-ідеологічних напрямів. Брак такого синтезу був головною причиною падіння незалежної української держави у 1917–1921 роках. З огляду на своє небезпечне географічне положення Україна тільки тоді має шанс вистояти політично, коли українці будуть здатні мирно розв'язати свої внутрішні суперечності та згуртуватися проти зовнішньої загрози й утиску. Громадянська війна — це розкіш, якої Україна не може собі дозволити. Але що може означати отой можливий синтез? Аж ніяк не зведення антагоністичних напрямів до єдиної загальної (!) формули. Це радше процес взаємного зближення. Напрями, що колись протистояли один одному, тепер змушені будуть опанувати мистецтво конструктивного співробітництва. До того, як це стане можливим у практичній сфері й урешті буде закріплене інституційно, згадане зближення має спочатку відбутися на інтелектуальному рівні. Кроком у цьому напрямі було б плекання широкого погляду на історію, що охоплював би всі аспекти нашого минулого, навіть ті, які свого часу вважалися несумісними.* ***Потрібний такий спосіб мислення, який дає змогу мати в Лондоні одночасно пам'ятники Карлові I й Оліверові Кромвелю. Така постава не означає, що не можна критикувати окремих осіб, угруповання чи ідеї або ставати на якусь із двох протилежних сучасних позицій. Але вона вимагає всеохопного підходу, при якому минулі й сучасні духовні та матеріальні досягнення нації розглядаються як спільне надбання, а не як за-***

слуга якоїсь однієї фракції. І навпаки, це також передбачає готовність узяти на себе частку моральної відповідальності за помилки і хиби своєї нації, навіть якщо їх припустилися окремі групи або особи».

Англосаксонська модель, на мою думку, в умовах сучасної України видається реалістичнішою, аніж іспанська чи німецька. Зокрема на відміну од цієї останньої вона вимагає не безумовного, а умовного засудження історичної спадщини, «тільки» тієї частини, яка пов'язана зі злочинами.

Натомість вона не засуджує тих людей, які у своїй щирій, хоч, може, і досить наївній вірі прийняли ідеали комунізму й націоналізму і в цій вірі виявляли жертовність та героїзм. Подібно до іспанської, англосаксонська модель є компромісною. Тільки цей компроміс побудований не на замовчуванні, а на свідомому прийнятті як гордості, так і сорому за вчинки своїх ідеологічних попередників.

Вона декларує, що гордість за подвиги без сорому за злочини рівна гордині, а сором без гордості – самоприниженню. Тому вона дозволяє обом сторонам зберегти своє обличчя, але водночас повернутися цим обличчям до своєї незручної історії.

ПРОБЛЕМИ З МОДЕЛЯМИ

Зрозуміло, проблема з кожною із цих моделей успішної політики пам'яті схожа на проблему з моделями модернізації: як застосувати формулу, що з'явилася й розвинулася у специфічних історико-культурних умовах, до країн і народів, які мають інші умови? Недавнє порівняльне дослідження політики

історичної пам'яті в усіх посткомуністичних країнах Центральної і Східної Європи показує, що українська ситуація під багатьма оглядами унікальна, й Україна не надається до об'єднання з іншими країнами в окрему групу, бо вона є «окремою групою» сама по собі. Проте це не означає, що Україна конче має вибудовувати свою власну модель. Інше порівняльне дослідження – застосування вже наявних моделей щодо різних моделей – показує, що жодну з них не вдається реалізувати у «чистому вигляді». Потрібна розумна комбінація різних моделей у пропорціях, які найкраще підходять до тієї чи тієї країни.

Можна ризикнути гіпотезою, що окреслені моделі – іспанська, німецька, англосаксонська – є не стільки трьома докорінно різними моделями, скільки різними фазами в реалізації успішної політики пам'яті. Треба нагадати, що німецька модель сформувалася щойно в 1960-х рр. Вона пов'язана з появою нового покоління, покоління 1960-х, яке не було обтяжене безпосередньою пам'яттю про війну і воєнні злочини, а тому могло ставити незручні запитання своїм батькам і дідам. Перемога цієї моделі значною мірою є результатом того, що від кінця 1980-х рр. це покоління почало домінувати в німецькій політиці й таким чином могло накинути свій етос усьому суспільству. До цього часу німецький уряд, зокрема й передусім Конрад Аденауер, застосовував модель, дуже схожу до іспанської. У перші післявоєнні десятиліття в Німеччині засудженню і покаранню підлягали тільки найвідоміші нацистські лідери. Натомість колишні нацисти другого і третього рангу не лише перебували на волі, а й займали посади в державних інституціях, що час від часу спричинювало публічні скандали, коли ставала відома їхня причетність, а то й часом пряма відповідальність за найбільш огидні злочини. Хто хоче дізнатися про

це докладніше, зосібна ознайомитися зі статистикою участі колишніх нацистів у постнацистській державній машині, раджу почитати книжку Ганни Арендт «Айхман у Єрусалимі». Аденауер не був ні нацистом, ні навіть їхнім таємним симпатиком. Насправді він сам був жертвою нацистських переслідувань. Та він розумів, що коли відразу після війни почати переслідувати своїх противників, яких було дуже багато, то це перекреслить спроби економічно і політично нормалізувати ситуацію, а також європеїзувати Німеччину. Тому Аденауер ладний був пожертвувати власним чесним ім'ям заради своєї країни. Подібною була ситуація у постфашистській Італії. Там не лише Папа, а й навіть лідер місцевих комуністів Пальміро Тольятті виступив за амністію колишніх фашистів та національне примирення. Виходить, те, що ми називаємо іспанською моделлю, є універсальною європейською моделлю для всіх тих країн, які виходили з тіні тоталітарних режимів або які колабораціонували з Гітлером (таких країн у Європі була більшість) і готові були поховати минуле не тільки через почуття власного сорому, а й заради того, щоб якнайшвидше і найуспішніше вийти з цієї тіні й повернутися «до норми».

Німецька модель реалізовувалась у Німеччині лише тоді, коли в ній уже спрацювала модель, яку ми умовно називаємо іспанською. Натомість англосаксонська модель є такою, де «незручне минуле» вже дуже далеке, – остання громадянська війна, з її героями Карлом I та Кромвелем, там відбулася ще в XVII ст. До того ж, Великобританія була чи не єдиною європейською країною, яка в 1930–40-х рр. устояла перед вірусом як фашизму, так і комунізму. Англосаксонська модель побудована на далекому минулому, відповідно за своїм засягом не розрахована на далеке майбутнє. А перед тим таким країнам, як Україна,

треба перейти через суміш іспанської й німецької моделей: примусового мовчання, поки нормалізується ситуація, та радикального подолання минулого, коли з'явиться нарешті перше українське покоління, яке матиме мужність подивитися у своє минуле.

ЄВРОПА ЯК МОДЕЛЬ САМА ПО СОБІ

Маємо розуміти: те, що ми називаємо європейськими цінностями і об'єднаною Європою, насправді є дуже пізньою конструкцією. Вона постала у повоєнні десятиліття, причому не так з ідеалістичних, як з дуже прагматичних міркувань. Першим із них була потреба знайти своє місце у світі, де домінували дві суперпотуги – США і СРСР. Щоб вижити у світі динозаврів, треба самому стати динозавром, тобто великим. Звідси –конечна потреба об'єднання. Друге міркування ґрунтувалося на тому простому й очевидному факті, що дві світові війни, які вийшли з європейського континенту, були породженням суперечливих й антагоністичних інтересів європейських країн. Тому повоєнна Європа об'єднувалася під гаслом «ніколи більше». Обидва чинники діяли разом і підсилювали один одного, результатом чого стала Європейська Унія. Але передумовою для одного було подолання історії, зокрема для таких країн, котрі, як Німеччина, зійшли з рейок модернізації й піддалися спокусі Sonderweg-у, «особливого шляху», що його обіцяв нацизм.

Східна Європа мала схожу траєкторію. Вона теж зійшла з рейок і піддалася спокусі Sonderweg-у у вигляді комунізму. Ця спроба кінчилася таким самим крахом, але на кілька десятиліть пізніше. Тільки ж за той час, відколи впав нацизм, Західна Європа змогла більш-

менш успішно подолати свою історію, а більшість країн Східної Європи застряли у своїй історії. Підстави для скромного оптимізму дає усвідомлення того, що Західна Європа мала на це подолання більше часу, а тому для Східної Європи сучасний стан, можливо, є тільки проміжним і рано чи пізно зміниться на нормальний. Підставою для підстави є, зокрема, польсько-українське примирення, що сталося у цій частині європейського континенту після падіння комунізму. За своїм значенням воно дорівнює французько-німецькому 1950-х рр. Наскільки це останнє послужило наріжним каменем об'єднаної і нормальної Європи, настільки перше дає шанс на поширення духу цієї Європи далі на Схід. За польсько-українським примиренням мало б настати примирення з Росією як ключовим гравцем у цьому регіоні. На жаль, за сучасних обставин таке примирення виглядає малоймовірним. До примирення, як і до танцю, треба двох, а теперішній Кремль не приймає логіки примирення. Для нього компроміс – це ознака слабкості, а не сили.

Та поки дійде до російсько-українського примирення, в інтересах України є перш за все українсько-українське примирення. Воно автоматично не зніме інших українських проблем та криз, але, як у європейському випадку, відкриє шлях для ефективнішого розв'язання їх.

РОЗДІЛ VIII

26-й ПРОЦЕНТ

За всім тим, що в останні місяці діється в Україні, треба не забути, заради чого це все.

Не заради входження України в Європу. Європейська інтеграція є не метою, а інструментом.

Так само це все робиться не заради виходу України з «русского мира» – світу традиційних цінностей, лідером якої бачить себе Путінівська Росія. Якщо Україна досягне цієї мети, вихід станеться автоматично.

Це робилося не заради розбудови української нації, утвердження національної пам'яті, розширення сфери української мови, хоча постійні національні приниження, маніпуляції з пам'яттю та мовою вивели багатьох українців на Майдан.

Це робилося навіть не для того, щоб скинути Януковича. Якби він був не такий жадібний і розумніший, його влада теж могла б бути таким самим ін-

струментом для досягнення цієї мети, що й обіцяна асоціація з Європою. Але тоді він не був би Януковичем.

Ця мета не нова. Вона існувала не лише у 2014, а й у 2004 році. Її обіцяв і не виконав жодний український президент. Зрештою, за неї голосували більшість українців ще на зорі нашої незалежності, на референдумі 1 грудня 1991 року.

Вона, ця мета, проста і прозора – зробити Україну гідним місцем для життя. Може, не таким добрим, як Франція чи Німеччина, але принаймні не набагато гіршим. І вже зовсім не гіршим, аніж сусідня Польща чи балтійські держави.

Можна сперечатися,чи Україна могла стати таким місцем уже у 1991 р. Швидше всього, що могла, але шанси тоді були невеликими. Не хочу впадати у пастку мислення в категоріях історичного поступу: мовляв, у1991 р. не могла, але від того часу шанси постійно зростали. Насправді, шанси на то і є шанси, щоб появлятися чи зникати. Вони – як вікно, котре може або відкриватися, або закриватися. Україна мала декілька таких своїх «вікон нагод» (windows of opportunities) для цивілізаційного стрибка – у 1991, у 1994 (з приходом до влади команди реформаторів, котру зібрав Кучма), у 2004 р. і, нарешті, тепер, у 2014 р. Тільки що більшість цих нагод були змарнованими.

Нема нічого принизливого в тому, щоб хотіти жити гідним життям. Принизливо цього не добиватися. Або ж називати цю мету, як лисиця в Езоповій байці про лисицю й виноград, недосяжною.

Це завдання важке, але можливе. За останні 50 років це вдалося Гонконгу, Південній Кореї, Сингапуру, Тайваню, Японії. За останні 20 років їхній приклад стараються (не без успіху) повторити Словенія, Сло-

ваччина, Естонія, Чехія і Польща. В останні 10 років високі темпи показують країни БРІКу: Бразилія, Росія, Індія, Китай.

Та кількість не конче означає якість. За рівнем багатства на душу населення Китай не набагато перегнав Україну, а Індія навіть позаду (див. таблицю 14). Успіх БРІКу побудований на дешевих природних ресурсах і робочій силі. Тому є питанням, чи їхній швидкий розвиток буде сталим, коли впадуть ціни на нафту і зросте вартість праці.

Україна не має дешевих ресурсів. Її головний ресурс – це самі люди, які вміють виживати за будь-яких умов. А могли б не виживати, а жити. Якби їхню діяльність перестали регулювати щоденними і дрібними заборонами, що найчастіше є не чим іншим, як способом для чиновника набити власну кишеню.

Тому, **щоб досягти сталого розвитку, економічні зміни мають іти в парі з політичними.** Вони не конче мають бути демократичні – у Сінгапурі та Південній Кореї робилися через авторитарні режими. Але правило одне: **економіка може функціонувати лише в такій політичній обгортці, яка відповідає суспільним потребам, а не винятково інтересам верхівки. Інакше ми знову житимемо від кризи до кризи й від революції до революції.**

Януковичу приписують велику роль у новітній українській історії. Він зіграв її двічі: 2004 році він дав нам зрозуміти, чого ми не хочемо, а в 2014-му допоміг зрозуміти, чого хочемо.

Ми хочемо долучитися до країн багатого клубу, в яких живе 25% населення світу. Тобто стати 26-м відсотком.

ЧОГО ЦЯ КНИЖКА НЕ ОБІЦЯЄ

Я сподіваюся, що читач цих рядків доволі розумна людина. Тож усвідомлює, що запропонована тут візія розвитку України не є ліком від усіх хвороб. Вона стосується лише тих недуг, які треба вигоювати в першу чергу. Навіть якщо новому українському урядові після перемоги Євромайдану вдасться провести швидкі й радикальні реформи, багато що лишиться таким самим. Можна звільнити людину від влади природи, однак неможливо звільнити її від власної людської природи. Нам ще довго доведеться жити з корупцією, хоча, треба думати, вона буде набагато меншою; наша політика ще довго нагадуватиме клоунаду, зберігатиметься розрив між багатими і бідними, не припиняться українські суперечки про мову та пам'ять і т.д.

Водночас постануть нові проблеми, такі, скажімо, як права гомосексуальних меншин. Градус політичного життя якщо й понизиться, то не настільки, щоб дозволити нам упасти в політичну сплячку. Аби переконатися в цьому, досить подивитися на приклад сучасних Іспанії та Польщі, де політичні пристрасті вирують так само, як і до стрибка.

Важливим, однак, є інше: ще проблеми існуватимуть і дійматимуть нас на іншому суспільному тлі – на тлі нормального життя, а не виживання. І чим менше ми будемо зайняті виживанням, тим більше будемо думати про сенс життя. На добре чи на зле, історія як наука при цьому матиме менше значення. Та завжди залишатимуться інші науки – філософія, богослов'я, теоретична фізика, психологія тощо, – а також близькі нам люди, котрі допомагатимуть нам думати і шукати відповіді на питання вищі й вічні.

Таблиця 14.
Динаміка приросту ВВП на душу населення 1992-2012 роки
Примітка: таблицю склав Володимир Стецик,
приятель Богдана Сольчаника

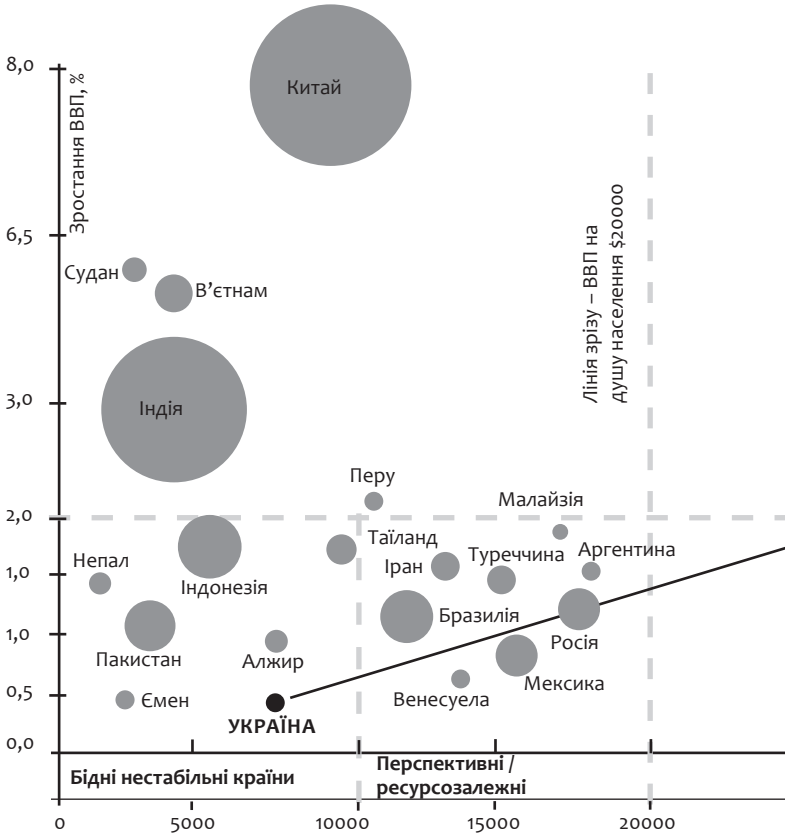

Ми хочемо долучитися до країн багатого клубу, в яких живе 25% населення світу. Тобто стати 26-м відсотком

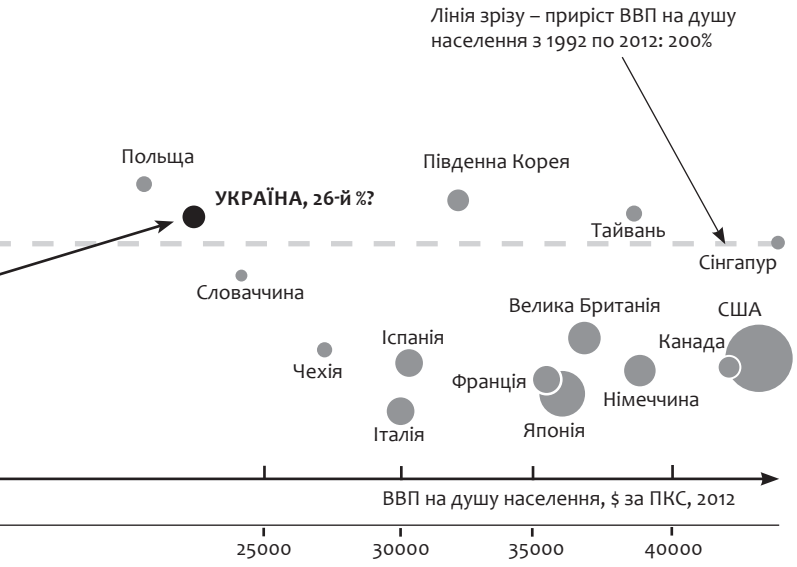

ПІСЛЯМОВА

ЯК Я ДО ЦЬОГО ДІЙШОВ

Довіра до тексту передбачає довіру до автора. Щоб у читача не створилося враження, що все написане тут є фантазією чи політичним замовленням, хочу стисло розказати, звідки взялися в мене викладені тут тези і погляди.

Людям іноді потрібен деякий час, щоб зрозуміти очевидні речі. Я родом із Галичини. Як багатьох моїх краян, мене виховали у переконанні, що моя українська ідентичність є важливою частиною мого «я». Пізніше, коли закінчив університет й аспірантуру, я опинився у вирі національного відродження кінця 1980-х, і хотів не просто брати в ньому участь, але зрозуміти, що відбувається. Мені потрапили до рук книжки, котрі переконливо доводили, що світ хоче бачити нас модерними і що немає іншого способу долучитися до модерного світу, як збудувати націю та національну державу. Тому коли після падіння СРСР Верховна Рада України 1 грудня 1991 р. проголоси-

ла референдум на підтвердження української незалежності, я вважав це помилкою. Я боявся, що добра половина України, особливо мешканці східних і південних областей, проголосують проти, і ми, українці, втратимо шанс, на який так довго чекали. Результати референдуму – 90% підтримки української незалежності – були першим приємним здивуванням із черги тих, які мені довелося пережити і які я продовжую переживати досі.

Своїм становленням як історика я завдячую багатьом людям та обставинам. Та коли звести їх до когось чи чогось одного, то це буде факт, що наприкінці 1980-х я прочитав збірку праць Івана Лисяка-Рудницького. Враження від цієї книжки найкраще передати словами Романа Шпорлюка – іншого історика, котрому теж багато чим завдячую: коли до його голови приходить геніальна думка щодо України та її історії, то він підходить до книжкової полиці, бере звідти том Лисяка-Рудницького – і знаходить цю ідею вже там.

Іван Лисяк-Рудницький теж був галичанин. Водночас він був і великим реалістом – чи, як його називали у діаспорі, «реалітетником». Його реалізм полягав у тому, що він формував інший, негалицький образ нації: нації, об'єднаної не навколо української мови, а навколо політичної волі українців та інших мешканців України жити незалежним політичним життям. Грудневий референдум 1991 р. показав життєздатність цієї концепції.

Під впливом Лисяка-Рудницького і Шпорлюка я написав свої «Нариси історії України» (1996). Ця книжка дорога мені з багатьох причин. Однак оцінюючи її тепер, із майже 20-річної перспективи, розумію, що головна її теза помилкова. Я звів усю сучасну історію України до формування української нації як осно-

вного сюжету. Зрештою, це не було суто галицьке бачення. Його пропонував також Ернест Ґеллнер, один із найбільших теоретиків сучасності. Ґеллнер, як і Лисяк-Рудницький, походили із земель колишньої Австро-Угорської імперії й у своїх працях відображали специфічний історичний досвід цієї території, включно з центральністю нації у модерну добу.

Досвід життя в новій Україні змусив мене засумніватися в цій тезі. Від середини 1990-х рр., разом із групою українських та західних колег, істориками і соціологами, я вивчав регіональні поділи в Україні. У центрі нашого дослідження було порівняння Львова і Донецька – двох протилежних полюсів культурного й політичного життя в незалежній Україні.

Робота над цим проектом переконала мене, що для колишнього російсько-радянського простору теза про центральність нації є винятком, а не правилом. Для більшості тамтешніх мешканців головними питаннями є соціальні, а не національні. Націю і національність вони сприймали як щось чуже, навіть вороже. Розгляд українського прикладу в ширшому контексті європейської частини Радянського Союзу показав, що подібний до Галичини виняток становили балтійські республіки. Як і Галичина, вони були західними окраїнами Російської імперії / СРСР, і за типом своєї ідентичності більше схожі на своїх західних, а не східних країв та країн-сусідів.

Цей висновок збігався з висновками двох інших авторів, котрі взялися ревізувати Ґеллнера, Адріяна Гастінґса та Лії Ґрінфілд. Обоє доводили, що нації, як й інші речі, котрі ми пов'язуємо з модерністю, – індустріальна революція, партії, парламентаризм тощо – виникли як специфічно західний продукт. Важко уявити, щоб нації вперше з'явилися поза колом католицької традиції. Вони, зокрема, говорили про Ан-

глію як про «історичну батьківщину» нації. Зрештою, щось подібне твердив і сам Ґеллнер у своїй останній, недописаній книжці, що вийшла вже по його смерті. Так чи інакше, теза про центральність нації стосувалася переважно західного світу, і не конче мала стосуватися тих інших світів, православного чи ісламського, куди вона була експортована пізніше.

Озброєний результатами соціологічних досліджень та цими висновками, я досить скептично поставився до двох книжок, про які у той час чи не найбільше дискутували в Україні: Семуїла Гантінґтона «Конфлікт цивілізацій» та Миколи Рябчука «Дві України». Критики Гантінґтона зазначали, що власне Україна є найпереконливішим контрприкладом до його теорії: Україна виникла не так унаслідок конфлікту, як поєднання (синтезу) двох цивілізацій, православного і католицького. До того ж цей синтез виявився досить життєздатним. Що ж до книжки Миколи Рябчука, автора, якого дуже люблю і поважаю, то я з недовірою ставився до тези не лише про конфлікт двох Україн, а й про те, що взагалі цих Україн є всього дві. На мою думку, поєднання західної і східної традицій, включно з її російсько-імперськими та радянськими відмінами, витворили в Україні набагато більше регіонів, умовно я назвав їх «двадцять дві України». У кожному разі Україна на два без остачі не ділиться.

Примарність теорії «розколу» дуже добре передав тогочасний британський посол у Києві. Україна нагадувала йому про парадокс джмеля. Згідно з усіма законами аеродинаміки, джміль не мав би літати, а проте він літає. Відповідно до багатьох теорій, Україна не мала б існувати як окрема нація й давно мусила б розпастися за сербо-хорватським сценарієм, та вона існує і не розпадається.

У парадоксі джмеля основну проблему становить

не джміль, а закони аеродинаміки. Це їх треба переглядати. Те саме є з моделлю центральності нації. Вона діє у Львові, але не діє у Донецьку. Ба більше: опитування показали, що хоча Донецьк і є майже суціль російськомовним містом, кількість осіб, які вважають себе росіянами, там досить мала, у кожному разі менша за кількість тих, хто вважає себе українцями. При цьому більшість мислить себе не українцями чи росіянами, а «донецькими», «робітниками» чи (відповідно до віку) «пенсіонерами».

Переглядаючи дані одного з таких опитувань на початку 2000-х рр., я раптом пережив щось подібне до одкровення. Я побачив, що в жодному українському регіоні російська ідентичність не набирає більшості й не має шансів конкурувати з українською. Я зрозумів, що російський сценарій в Україні не має шансів. Україна ані колеться, ані тим більше не хоче до Росії. Якщо є в Україні якісь інші ідентичності, котрі можуть конкурувати з українською, то це соціальні й регіональні, такі, як у Донецьку, а не національні.

Я усвідомив, що, ламаючи голову над парадоксом джмеля, ми ставимо собі не ті питання. Подібно до Вінні-Пуха, який розмірковував над правильними і неправильними бджолами, ми пробували з'ясувати, чи Україна є джмелем. А нам насправді треба було питати себе, чому він таки літає. Інакше кажучи, нам потрібно перестати сушити собі голову над тим, буде чи не буде Україна незалежною державою, – нам треба задуматися, якою державою вона є чи може бути.

Це одкровення найшло на мене, коли мої шведські колеги ознайомили мене з роботою Патнама про демократію в Італії. Патнам показав, наскільки важлива історія для розуміння сучасності, за умови, що це не буде історія нації (як і чому називається ця країна), а з якого матеріалу вона зроблена (те, що Патнам

називає соціальним капіталом). Автор довів, що цей соціальний капітал формується століттями і дуже впливає на наше сучасне життя, хоча ми цього не знаємо і не помічаємо.

Мій подальший хід думок сформувала лекція, дату якої добре пам'ятаю, бо вона відбулася другого дня після сумнозвісних нью-йоркських подій 11 вересня 2001 р. Лектор – а ним був відомий київський соціолог Євген Головаха – сформулював тоді важливу тезу: Україна стоїть на порозі важливих політичних змін. Останніми роками, твердив він, все більше українців почали відкладати, а не просто проїдати гроші. А це значить, що вони думали не про задоволення потреб щоденного виживання, а про більш довготермінові речі – як купити чи поліпшити квартиру, де краще відпочити влітку, яку освіту дати своїй дитині. Зміна такого способу планування – з короткотривалої на довготривалу перспективу – є однією з ознак появи нового середнього класу. А щойно з'являється цей клас, міркував Головаха, чекай на політичні зміни. Реалізація життєвих цілей середнього класу не вписується у політичну систему, побудовану на привілеях для вузького кола людей, тому цей клас намагатиметься цю систему зруйнувати.

Тоді цей висновок я слухав із певним скепсисом. Помаранчева революція трьома роками пізніше показала, що мій скепсис був безпідставним; вона, однак, не пішла за сценарієм середнього класу. У політиці Ющенка та його команди замість політичних і економічних реформ гору взяла політика націобудівництва, тобто галицький сценарій.

Те, що «помаранчева Україна» розвивається не в цьому напрямі, стало зрозуміло дуже скоро. Не зрозуміло було, *що* протиставити цьому сценарієві, бо сценарій регіоналів був ще гірший. Україну загнали

у протистояння «помаранчеві – регіонали», і це ставило хрест на сподіваннях про нормальний розвиток країни. Відчуття кризи, а потім справжньої катастрофи з приходом Януковича до влади у 2010 р. пришвидшило пошуки виходу.

Той, хто шукає, знаходить. Для мене знахідкою було світове дослідження цінностей Роналда Інґлегарта. Не пам'ятаю, коли і за яких обставин я вперше ознайомився з цим дослідженням. У кожному разі це було десь у середині 2000-х, відколи я почав активно блогувати на різних українських сайтах. Результатом стала моя книжка «Життя, смерть та інші неприємності», що вийшла в 2008 р. Відрадно було бачити, що про цінності активно почали говорити й писати інші автори, зокрема великий моральний авторитет блаженніший Любомир Гузар. Припускаю, що він не читав Інґлегарта. Але мудрим людям не обов'язково читати розумні книжки: мудрість вища за розум і дає змогу охопити в одну мить те, на що в розумного йдуть роки.

Мені ж довелося йти звичним, тобто довшим шляхом, читаючи Інґлегарта і все, що пов'язане з цінностями. Зізнаюся, що на початку я його не зовсім добре зрозумів. Зрештою, не певен, чи розумію його добре і тепер. Його дослідження, однак, підкупили мене тим, що знову повернули мені віру в історію як науку, а не збірку різних оповідей про минуле. Для мене Інґлегарт та його цивілізаційна карта світу стали чимось подібним до таблиці Менделєєва для хіміків, тобто засобом бачити за сукупністю певних, на перший погляд, хаотичних, подій певні закономірності. Озброєному цією методологією неважко було передбачити ще у 2011–2012 рр., що режим Януковича стане короткотривалим епізодом в українській історії, що революція в Україні висить у повітрі і що «момент

істини» дуже близький. Точність і дату цих передбачень легко встановити на підставі моїх публікацій у журналі «Країна» – охочі можуть самі переконатися.

Високий передбачувальний потенціал Інґлегарта ще раз утвердив мене в думці, що це добрий дороговказ для вироблення стратегії розвитку України. Упевненості додала зустріч з московським професором-економістом Олександром Аузаном. Він користувався подібною методологією (дослідження цінностей), очолюючи різні комісії і «тінк тенки» при російському президентові Медведєву, коли той говорив про потребу модернізації Росії. Для Росії з приходом Путіна потреба у модернізаційній риториці відпала. Тим часом в Україні після перемоги Євромайдану проблема модернізації стала вкрай актуальною.

Сподіваюся, що після 2014 р. українським реформаторам удасться уникнути помилок, котрих припустилася помаранчева команда після приходу до влади 2004 р., і проявити більше політичної волі змінити цю країну. Звичайно, легко говорити, коли ти не член уряду й не обтяжений відповідальністю за свої дії. До того ж в умовах, коли на вулицях Києва пролилася невинна кров, Україні ампутували Крим, Сходом і Півднем гуляє привид сепаратизму, а над усією країною нависла загроза російської агресії.

Як українець, я поділяю усі ці тривоги і страхи. Захоплююся тими, хто їх може перебороти та активно діяти за таких обставин. Як історик, я розумію, що цей стан не може бути вічним. І що навіть після найстрашнішої війни приходить час на відбудову і реформи. Питання модернізації не буде сходити з українського порядку денного, поки не буде, раніше чи пізніше, зреалізованим. Тільки ж модернізація не повинна загинути у будуванні чи добудовуванні української нації. Україна має рівно стільки нації, скільки

треба. Будувати чи перебудовати треба не націю, а саму Україну.

Грудневий референдум 1991 р., відносна політична стабільність поділеної України, а головне поразка Помаранчевої революції стали тими фактами та явищами, що спонукають до зміни способу мислення про Україну. Вони диктують потребу виходу за межі національної історії й політики ідентичностей та переходу до глобальної історії, дискусію цінностей. Науковою мовою це називається зміною парадигм. Така зміна стається тоді, коли стара теорія вже більше не може пояснити нам світ, і її помилки та похибки стають дедалі очевиднішими. Тоді на її місце приходить інша теорія. Прикладом є зміна схеми Птолемея на схему Коперника чи фізики Ньютона на фізику Ейнштейна.

На моє глибоке переконання, **Україна почне змінюватися, коли станеться парадигмальна зміна: коли у дискусіях про неї її найбільш активна і пасіонарна частина буде менше звертати уваги на ідентичності, а почне серйозно думати про цінності.**

Заради того й я написав цю книжку.

ЗМІСТ

Жити по-новому. Передмова Петра Порошенка.....4
ПЕРЕ/ДМОВА/СТОРОГА 7
РОЗДІЛ І 10
БАГАТА КРАЇНА БІДНИХ ЛЮДЕЙ 10
ПАСТКА РЕСУРСІВ 12
ПРО СИЛУ І БАГАТСТВО 16
ПРОБЛЕМИ З ІДЕНТИЧНІСТЮ 19
ІСТОРІЯ МАЄ ЗНАЧЕННЯ 23
ПОТРЕБА ПРАВИЛЬНИХ ПИТАНЬ.....28
РОЗДІЛ ІІ..... 31
КОРОТКА ІСТОРІЯ СВІТУ: БІДНІСТЬ ЯК НОРМА..... 31
МОДЕРНІСТЬ ТА ЇЇ ОБІЦЯНКИ 33
МОДЕРНІЗАЦІЯ ЯК ВЕСТЕРНІЗАЦІЯ.....36
ПОСТ-МОДЕРН ЧИ ПОСТ-МОРТЕМ? 40
РОЗДІЛ ІІІ..... 46
ПОШУКИ СЕНСУ СЕРЕД НОНСЕНСУ..... 46
РОЗДІЛ IV.....52
ПРО ЦІННОСТІ, ЯКІ МАЖУТЬСЯ НА СВІТ 52
ІСТОРІЯ ЯК ПЕРЕШКОДА Й ІСТОРІЯ ЯК ШАНС.....56
ЛОГІКА ЗМІН 58
РОЗДІЛ V 65
КОРОТКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.....65
РУСЬ МІЖ ВАРЯГАМИ І ГРЕКАМИ..... 66
МІЖ ЗАХІДНИМ І СХІДНИМ ХРИСТИЯНСТВОМ..... 69
УКРАЇНА – РУСЬ У ЗАХІДНОМУ ВБРАННІ.....72
МОДЕРНІЗАЦІЯ У ТІНІ ІМПЕРІЙ.....78
РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ..... 86
НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНА: ЗМІНИ БЕЗ РУХУ, РУХ БЕЗ ЗМІН 89
РОЗДІЛ VI..... 98
ПРО МОЖЛИВІСТЬ ПОДОЛАТИ ІСТОРІЮ..... 98
РОЗДІЛ VII..... 102
ПОДОЛАННЯ ПАМ’ЯТІ..... 102
ІСПАНСЬКИЙ ПРИКЛАД.....106
НІМЕЦЬКЕ ПОДОЛАННЯ ІСТОРІЇ.....109
АНГЛОСАКСОНСЬКА МОДЕЛЬ 111
ПРОБЛЕМИ З МОДЕЛЯМИ.....113
ЄВРОПА ЯК МОДЕЛЬ САМА ПО СОБІ.....116
РОЗДІЛ VIII 118
26-й ПРОЦЕНТ.....118
ЧОГО ЦЯ КНИЖКА НЕ ОБІЦЯЄ.....121
ПІСЛЯМОВА..... 124
ЯК Я ДО ЦЬОГО ДІЙШОВ 124

ДЛЯ НОТАТОК

Науково-популярне видання

Грицак Ярослав Йосипович

26-й ПРОЦЕНТ, або ЯК ПОДОЛАТИ ІСТОРІЮ

Книжка розглядає необхідні передумови для «подолання історії» – цивілізаційного стрибка, який переводить країну на іншу траєкторію історичного розвитку. В Україні, на думку автора, ці передумови якраз створилися, а тому українці отримали новий історичний шанс.

Фонд Порошенка

Наклад 3000 прим.

ЯРОСЛАВ ГРИЦАК

До країн із високими стандартами життя нині належить лише 15 відсотків країн, у який проживає 25 відсотків усього населення світу... За багатьма ознаками, в Україні створилися умови для того, щоб подолати свою історію – вийти із зони бідності, корупції та політичної нестабільності, відтак розпочати рух у напрямі клубу «25%»